

TOKAT BAKIR KALHÂNESİ'NDE TASFİYE İŞLEMLERİ VE İSTANBUL'A SEVKİYAT (1793-1840)

Mehmet Beşirli*

Özet

Bakır, Osmanlı Devleti'nde önemli madenlerden biri idi. Devletin birçok askerî tesisinde alet ve araç-gereç yapımında kullanılmaktaydı. Ayrıca bakırdan yapılmış eşya ve aletler de günlük yaşamın vazgeçilmez bir unsuru idi. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren üretime başlanan Ergani madeninde bakır birinci derecede üretilen bir cevherdi. Burada çıkarılan ham bakır, tasfiye edilmek üzere develerle Tokat bakır kalhânelerine taşınıyor, burada bir dizi işlemlerden geçtikten sonra mamul hale getiriliyordu. Mamul bakır, yine kazâlardan kiralanan arabalarla İzmit ve Samsun iskelelerine naklediliyordu. Ayrıca Samsun iskelesine nakledilen bakır, buradan gemilerle genellikle İstanbul'a ya da devletin istediği her hangi bir mahalle gönderiliyordu.

Anahtar Kelimeler: Bakır, Ergani, Tokat Kalhânesi, Samsun İskelesi, İstanbul

Abstract

The Purification Procedures of Copper in the Tokat Bakır Kalhânesi and its Dispatching to İstanbul (1793-1840)

The copper was one of important mines in the Ottoman State because of using in many army means. Moreover, many manufactured goods from copper were necessary element in the daily life. From at the end of 18th century Ergani mine had dominant place in the country. Raw copper of Ergani was transported from Ergani to Tokat Bakır Kalhânesi by camels for purification. And then manufactured copper was transported from Tokat to İzmit and Samsun docks by hired oxcarts. Besides, transported copper to Samsun, generally was sent to either İstanbul or required whatever places by ships.

Key words: Copper, Ergani, Tokat Kalhânesi, Samsun dock, İstanbul

Giriş

Tokat şehri, Osmanlı döneminde XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bakır eşya yapımı ve tasfiye merkezi olarak faaliyet içinde olmasına rağmen¹, bu alandaki asıl

---

* Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi, Tokat.

¹ *Tızlak*, 1995, 644.

gelişimini XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren göstermeye başlamıştır. Tokat'ta faaliyet gösteren kalhâneler ise, hem Osmanlı Devleti'nin askerî tesislerinin bakır ihtiyaçlarını karşılamakta, hem de gerektiğinde eşya üretimini kolaylaştırmak için iç piyasaya, yani tüccarlara bakır satışına izin vermektedir. 1776'dan itibaren bakır çıkarılmaya başlanan Ergani'deki ocaklardan, Tokat'a ham bakır getirilmekte ve orada işlenmekteydi. Ergani'de saflaştırma işlemini iyi şartlarda gerçekleştirebilecek teknik elemanlar ve tecrübe olmadığından, eskiden beri önemli bakır işleme tesisi olan Tokat Kalhânesi, Devlet için vazgeçilmez olarak görülmüş ve ham bakırın tümüyle Tokat'a gönderilmesine emir çıkarılmıştır². Kalhânelerde mamul hale getirilen Tokat bakırını kısa süre içinde Osmanlı ülkesinde yayılmış, hatta Kastamonu ve çevresi bakırını tehdit eder duruma gelmiştir. Bu sebeple devlet, bu bölgelerde Tokat bakırının satılmasını yasaklamak zorunda kalmıştır³.

Bakır madeni, Osmanlı Devleti'nde özellikle askerî tesislerde alet ve edevât yapımında kullanılmaktaydı. 22 Cemaziyülevvel 1226/14 Haziran 1811 tarihli bir fermanıyla Padişah II. Mahmud bakır madeninin, "*Devlet-i Âliyye-i ebediyü'l-eslemdârının herbâr-ı ale'l-husûs böyle hengâm-ı sefer-i hümayûnumda mehâm-ı kavîye-i lâzîmeden olduğundan olub, Donanma-yı Hümayûn'um ve kılâ'-ı hakâniyem lâzimesiçün Tophâne-i Âmire'm ve Hasköy kârhânelerinde ale'd-devâm isagâlarına ikdâm olunan top ve cebehâne-i me'mûremde ke'l-yevm i'mâlî lâzîmeden olan mühimmât-ı seferiyye ve Tersâne-i Âmire'mde sefer-i hümayûnum kaplaması müktezî elvâh-ı nuhâsiyye ve sâ'ir alât-ı harbiyye lâzîmeleriçün*" kullanıldığını belirtmektedir⁴.

I. Yerli ve Yabancı Gözlemcilerin Değerlendirmeleriyle Bakır Kalhânesi ve Tokat'ta Bakırcılık

Osmanlı döneminde Tokat bakır cevheriyle değil de, özellikle bakır işleyen kalhânesi ve bakırdan yapılan eşyaları ile ünlü bir şehirdi. Osmanlı döneminde Tokat'ta bakır eşya üretimi ve esnafın faaliyetleri XVI. yüzyılın sonlarına kadar gitmesine rağmen, bölgede bakır eşya üretiminde asıl gelişim XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren başlamış⁵, sonra da peyderpey gelişmiştir. Tokat Bakır Kalhânesi'nde bakır tasfiye işlemlerinin tarihi ise, yine XVI. yüzyılın sonlarına kadar inmektedir. Ancak XVIII. yüzyılın sonlarında özellikle Ergani'de üretimin başlamasıyla birlikte bakır kalhânesi işlevini daha da artırmıştır. Kalhâne'de bakır tasfiye işlemleri XIX. yüzyılın 80'li yıllarına kadar kesintisiz sürmüş, daha sonra da faaliyetlerini durdurmuştur⁶.

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Tokat'ta bakır ticaretinin gelişmeye başladığını 1701'de Joseph P. de Tournefort'un verdiği bilgilerden de öğrenmekteyiz.

² Tızlak, 1997, 166-167.

³ Genç, 1987, 164.

⁴ Tokat Şer'îye Sicili, Defter No. 16, Sayfa No. 107 (Bundan sonra Tokat Şer. Sic., 16, 107 şeklinde gösterilecektir).

⁵ Genç, 1987, 163-164.

⁶ Genç, 1987, 164.

Tournefort, Tokat'ın asıl büyük ticaretinin bakır eşya alanında olduğu, tencere, tas, fener ve şamdanlarının oldukça güzel yapıldığı, Gümüşhane ve Kastamonu'dan getirilen bakırın Tokat'ta imal edilerek, mamul maddelerin İstanbul ve Mısır'a ihraç edildiği bilgilerini vermektedir⁷.

XVIII. yüzyılın ortalarında Tokat ve yöresini gezen seyyah Evliya Çelebi de, Tokat'ta bakır mamullerinin oldukça önemli bir seviyede olduğunu ve “kazancı kârından sahûn ve tâncereleleri ... cümle âvânisi kalemkâr işi savatlıdır” demektedir⁸.

1808'de Tokat'ı gezen seyyah James Morier madenlerin Tokat'a sekiz gün uzaklıkta bulunan Keban'dan geldiğini, yıllık üretimin ise 4.250-2.850 kg. olduğunu belirtmektedir. Seyyah, bakır eşya yapımı ile ilgili olarak Tokat'ta bakırcılıkla uğraşan üç yüz dükkân bulunduğunu, Osmanlı memleketlerine bakır eşyanın buradan dağıtıldığını ve “şehre ününü veren yegâne sanayi dalı” olduğunu yazmaktadır⁹.

Tokat kalhânelerine ham bakır, XVII. yüzyılda Kastamonu Küre'den, XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ise, Ergani'den getirilmeye başlanmıştır. Ergani'de çıkarılan ve Tokat'a sevk edilip, burada kalhânelerde mamul hale getirilen bakır, Avrupa pazarlarında “Tokat Bakır” olarak rağbet görmüştür¹⁰.

Tokat'ı gezen Charles Texier, burada bakırdan kazan, mangal ve yemek kapları yapıldığı bilgisini vermektedir. Ona göre, bakır madeni tasfiye edilmek üzere ham olarak Tokat kasabasına getirilir. “Kasabanın halkı bu bakırdan kazan, mangal ve mutfak ile kervanlara yarayacak kaplar yaparlar; bu eşya İstanbul'a kadar ihraç edilir”¹¹.

Yine Moltke de, Tokat'taki kalhâneler hakkında özetle şu bilgileri verir. Bakır kalhânelerin nasıl işlediğini görmeyi merak ediyordum. Fakat boşuna ümitlenmişim. Burada ya maden yok ya da işletilmiyor. Maden cevheri Ergani'den topraktan temizlendikten sonra maden külçeleri halinde altı günlük yoldan, kal edilmek üzere develerle buraya getiriliyor. Buraya niye getirildiğini anlayamadım. Kasabanın ortasından akan bir dereyi tanzim etmeyi düşünmemişler, bundan faydalanmıyorlar. Sefil tahta barakalar içinde, ekmeççi fırını gibi iki sıra küçük kal fırını, insanların çektiği körukler ve ağaç kömürü yığınları. İşte meşhur Tokat kalhânelerinin bütün vasıtaları bundan ibaret¹².

Görüldüğü üzere Tokat kalhânelerinde işlenen bakır, daha önceleri Kastamonu Küre ve Gümüşhane'den getiriliyordu. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren ise, Ergani

⁷ Genç, 1987, 166.

⁸ Evliya Çelebi, 2001, 40.

⁹ Ercüment, 1991, 165-166.

¹⁰ Genç, 1987, 167.

¹¹ Texier, 2002, III, 167.

¹² Ercüment, 1991, 133-134.

ve Keban'dan getirilmeye başlanmıştır. Aşağı yukarı yüz yıldan fazla bir zaman diliminde Tokat Kalhânesi, Osmanlı ülkesinin en önemli tesislerinden biri durumuna gelmiştir. Ayrıca aynı dönemde Tokat'ta üretilen bakırdan eşyalar, alet ve edevâtlar da oldukça ünlüydü.

II. Devlet Adına Ham Bakırın Satın Alınması ve Sermaye Sorunu

Ergani madeninden çıkarılan bakır, altın ve gümüşün devletçe satın alınması nizâmı, "irâde-i âliyye" ile belirlenmişti¹³. Ergani'de çıkarılan bakırın humsu mirî (1/5), mirînin payı olarak ayrıldıktan sonra, geri kalanın sülüsü (1/3) yine ihtiyaç halinde devlet tarafından satın alınır, geri kalan sülüsünü (2/3) da rayici üzere tüccara satılırdı¹⁴.

Hem maden işlerinde kullanılmak hem de mirî payın dışındaki bakır devlet adına satın almak için, Ma'âdin-i Hümâyûn emînlerine Darbhâne-i Âmire'den sermaye verilirdi. Bu sermaye genellikle taksitler halinde olabildiği gibi, bir kısmı da bazı mukataa gelirlerinin tahsisi şeklinde olurdu¹⁵. Örneğin, 15 Rebiyülevvel 1208/21 Ekim 1793 tarihli bir belgeye göre, 1205/1790-1791 senesi malından Ma'âdin-i Hümâyûn Emîni Yusuf Ziya Paşa'ya humsu mirî dışındaki bakır devlet adına satın almak için Darbhâne-i Âmire'den biraderi Mustafa Ağa ile 250.000, enderun mehterbaşısı Uzun Salih'le de 150.000 kuruş olmak üzere toplam 400.000 kuruş sermaye gönderilmiştir. Ancak Ziya Paşa, buna karşılık bir defter düzenleyerek satın alınacak 200.000 batman ham bakırın mal mubayaası, nakliye, tabhiyye vb. gibi masrafları için bu meblağın yeterli olmadığını ve ihtiyaç duyulan toplam sermaye miktarını İstanbul'a bildirmiştir¹⁶.

Mirî için madencilerden bakır satın alınması söz konusu olduğunda, eğer İstanbul'dan gönderilen sermaye yeterli gelmezse bazı mukataa gelirleri bu iş için tahsis edilirdi. Örneğin, 1793'deki tabhiye masrafları için Darbhâne-i Âmire'den Ziya Paşa'ya 15.000 kuruş gönderilmiştir. Ancak "*Darbhâne-i Âmire'den nakden sermaye i'tâsında usret olur ise*" 1207/1792-1793 senesine mahsuben Malatya voyvodalığı maliyla 1208/1793-1794 senesine mahsuben avarızı olan 33.035 kuruş üç rub', Diyarbakır Eyaleti'nin cizye malı ve avarızı olarak birinci taksit 27.316,5 kuruş, Diyarbakır Eyaleti Çapakçur Kazası'nda boş olan zeamet ve tımarların hisse bedelleri olan 1.500 kuruş ve yine aynı eyalete bağlı Mardin Sancağı'nın boş zeamet ve tımar bedelleri 150 kuruş olmak üzere toplam 62.002 kuruş bir rub' "*ber-vech-i poliçe*" ile Ziya Paşa'ya havale olunmuştur. Ayrıca adı geçen meblağın hesabının Darbhâne-i Âmire'den görüleceği, "*iktiza iden teslîmât ve ruznâmçeleriyle poliçe temessükâtı yine taraf-ı müddetce havâyinlerine i'âde buyrulması istikvâb buyrulur ise, ol mikdâr meblâğ Darbhâne-i*

¹³ Tokat Şer. Sic., 02, 68-69.

¹⁴ 11 Safer 1208/18 Eylül 1793 tarihli Ma'âdin-i Hümâyûn Emîni Yusuf Ziya Paşa tarafından yazılan tahriratın hülâsası. 20 Eylül 1793'te gereği için Defterdâr Efendi'ye havale edilmiş ve hülâsaya istinaden takfir yazılması istenmiştir. *Cevdet Maliye*, No. 2292.

¹⁵ Tızlak, 1997, 59.

¹⁶ *Cevdet Darbhâne*, No. 2797.

Âmire'den bakır sermayesi olarak ahz u kabz olduğunu nâtk iktiza iden deyn temessüğü tahrîr ve Darbhâne'den tesyîr"¹⁷ olduğu belirtilmiştir. Yani bakır satın alınması için Darbhâne-i Âmire'den gönderilen meblağ yetmediği takdirde, yukarıdaki mukataa gelirleri polîçe ile Ziya Paşa'ya aktarılmış ve borç senedi yazılmıştır.

1205/1790-1791 senesine mahsuben Ergani madeninde imal edilen ham bakırdan devlet için her batmanı 65'şer paradan 25.000 batman bakır satın alınmış, karşılığında 40.625 kuruş Darbhâne-i Âmire'ye bakır sermayesi olarak kaydedilmiştir. Geri kalan 175.000 batman ham bakırın satın alınması için de Darbhâne-i Âmire'de kaydedilen 440.625 kuruş sermayeden daha fazla meblağa ihtiyaç olduğunu önceden İstanbul'a gönderdiği defterde belirttiğini açıklayan Yusuf Ziya Paşa, biraderi Mustafa Ağa ile mehterbaşısı tarafından kendisine ulaştırılan hazinelerin, bakırın nakliye ücretleri ve benzer diğer masraflara yetmeyeceğini, daha fazla sermayeye ihtiyaç bulunduğunu, yapılan masrafların kapı kethüdası efendi ile Mustafa Ağa'da kayıtları olduğunu, bakır için yapılan masraflar için kendisine gönderilen sermaye hazinesinin nakliye ve benzeri masraflarının dahi nakden Darbhâne'den ödenmesi hususunun nizama bağlanmasını istemiştir. Zira Ziya Paşa, bakır maddesi hususunda hiçbir akçenin açıkta kalmayacağı, mirî için satın alınan bakır ve masraflarından başka Ergani madeninde daha başka masrafların da olduğunu belirtmiştir. Daha sonra "bir dirhem nuhâsa bin altun virseler fûrâhtu irtikâb olunmayacağı"nı söyleyerek¹⁸, kaçak yollardan yüksek fiyat ile tüccara bakır satılmasına fırsat verilmeyeceğini de taahhüt etmiştir.

1208/1793-1794 senesinde Ma'âdin-i Hümâyûn Emâneti'nin yine Yusuf Ziya Paşa'nın yönetiminde kalmasına karar verilmiştir. 11 Safer 1208/18 Eylül 1793 tarihli bir belgeye göre, Yusuf Ziya Paşa ile devlet arasında yapılan mukataa anlaşmasına ile, aynı seneye mahsuben devlet adına Ergani madeninden ham bakırın eski fiyattan satın alınması ve bunun için Darbhâne-i Âmire'den sermaye talep edilmemesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca 1207/1792-1793 senesinde üretilen bakırın Tokat'a nakledilip işlendikten sonra üçte birinin İstanbul'a nakli, üçte ikisinin de Tokat'ta tüccarlara satılması kayıt altına alınmıştı. Satıştan elde edilecek meblağ ile de 1207/1792-1793 senesi malından mirî adına bakır satın alınması, Darbhâne-i Âmire'den nakden ve havale olarak verilen beş yük beş bin (505.000) kuruşun ise, daima sermaye olarak devir olunmasını ihtiva eden ferman yazılmıştır. Ancak Yusuf Ziya Paşa, Ergani'den Tokat'a nakledilecek bakır için Bozok'tan 6-7000 deveye ihtiyaç olduğunu, ham bakırın Tokat kalhânelerinde işlenip satılmasının 5-6 ayda gerçekleşebileceğini belirterek, bu sebepten 1208/1793-1794 senesine mahsuben bakır alınabilmesi için 400.000 kuruşun nakden Darbhâne-i Âmire'den kendisine gönderilmesini istemiştir.¹⁹

¹⁷ *Cevdet Darbhâne*, No. 2797; *Cevdet Darbhâne*, No. 1707

¹⁸ Bilindiği üzere madende emînler ve madenciler bazen pahalı fiyat ile gizlice bakır satabilmekte, bu da devletin zararına sebep olmaktadır. Bunun önlenmesi için İstanbul'dan çoğu zaman Ma'âdin-i Hümâyûn emînlerine hitaben, bu tür yollara tevessül edilmemesini hâvî fermanlar yazılmaktaydı. *Cevdet Darbhâne*, No. 2797.

¹⁹ *Cevdet Maliye*, No. 2292.

1208/1793-1794 senesinde Ma'âdin-i Hümâyûn emnliğinin Yusuf Ziya Paşa'da kalması karara bağlandıktan sonra, yukarıda belirtildiği gibi yapılan anlaşma şartları gereği sermaye talep edilmemesi belirtilmişti. Ancak 1207/1792-1793 senesine mahsuben devletin payı olan 1/5 dışında, Yusuf Ziya Paşa'nın memuriyetinin başlarından itibaren 260 bin batman ham bakır satın alınmıştır. Ziya Paşa, geçen seneye ait bakırın mal değeri ve gerek şimdiye kadar Tokat'a naklolunan ham bakırın tabhiye masrafları ve Tokat'tan İzmit'e nakli ferman buyrulmuş 200 bin kıyye mamul bakırın "*ücret-i nakliyye ve mesârifât-ı sâ'iresi ve hamâliyye ve mehâzin ve hân kirâsı ve kabz u teslîme me'mûr hademelerin icâre ve ta'âmiyye ve mesârifât-ı sâ'ireleri ve şehriyye-i kâtibân*" ve satın alınan mevcut bakır ile mirînin payı 1/5'in Ergani'den Tokat'a nakliye ücretlerinin 1.260 kiseden (630.000 kuruş) fazla bir meblağ tuttuğunu belirtmiştir. Ancak buna mukabil Ziya Paşa'ya nakden ve havaleten 1.010 kiseden (505.000 kuruş) fazla bakır sermayesi gönderilmiştir. Paşa, aradaki farkın nasıl ve hangi mahalden karşılanacağını da İstanbul'a yazmıştır²⁰.

Diğeri taraftan Yusuf Ziya Paşa, madencilere çok borcu olduğunu 27 Recep 1207/10 Mart 1793'den 1808 senesi Martına kadar bir haftada 16-17 bin kuruş ödemek zorunda olduğunu, verilmediği takdirde madencilerin zor durumda kalacağı ve bakır işinin duracağını da İstanbul'a yazmıştır. Paşa, 1207/1792-1793 senesinde sermaye gelinceye kadar sarrâflardan tedarik ettiği bakır akçeleri için 6.000 kuruştan fazla "*sarrâf güzêstesî*" verdiğini, tüccara satılması öngörülen bakırın Tokat'a nakil, tabh, imal ve satılmasına çalışılsa dahi bunun ancak bir senede gerçekleşebileceğini ifade ederek, İzmit iskelesine bakır naklinin güçlüğünü belirten yazısını, Bozok Mutasarrıfı Cabbarzâde Süleyman Bey'in taşıma işini yapan aşiret liderlerinin özrünü ifade eden kamesi ile birlikte İstanbul'a göndermiştir²¹.

Yusuf Ziya Paşa, ayrıca Tokat'ta satılması öngörülen bakırın satışındaki nakil, tabhiye vb. masraflarının yüksekliğini ileri sürerek, bir kısım ham bakırın Ergani madeninde tüccara satılmasını, bunun için de tabhiye işlemleri için daha önce yıkılan Diyarbakır, Erzurum ve Maraş'taki kalhânelerin de yeniden inşasına ruhsat verilmesini istemiştir²². Paşa, Ergani'de ham bakır satışına izin verilirse, Halep, Rakka ile Diyarbekir, Erzurum ve Maraş taraflarında ve madene yakın kazalarda olan tüccarların

²⁰ Aynı belge.

²¹ 11 Safer 1208/18 Eylül 1793 tarihli Ma'âdin-i Hümâyûn Emîni Yusuf Ziya Paşa tarafından yazılan tahriratın hülâsası. *Cevdet Maliye*, No. 2292.

²² Baş muhasebe kayıtları derkenarları incelendiğinde Tokat, Espiye ve Trabzon'da kadîm olan kalhânelerden başka mahallerde bulunan bütün kalhânelerin yıkılması hususunda fermanların yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. 21 Safer 1208/25 Eylül 1793 tarihli Defterdar'ın takrîri. *Cevdet Maliye*, No. 2292.

bakır satın almaya oldukça hevesli olduklarını, bunun devlet malına kesinlikle zarar vermeyeceğini belirtmekteydi²³.

Yusuf Ziya Paşa'nın yazıları Darbhâne-i Âmir'e de incelenerek, Sadaret'e intikal ettirilmiş, orada belirli kararlar alınarak Sultan'a arz edilmiştir. Sonrasında Sadaret'ten çıkan yazıda, adı geçen üç mahalde kalhâne kurulması, ancak bakır nizamına halel gelmemesine gayret gösterilmesi, madenden hasil olan bakırdan devlet için satın alınmazdan evvel hiçbir ferde hiçbir vakit bir dirhem dahi bakır verilmemesi, sebepsiz yere madencilerin yüksek fiyattan gizlice ham bakır satmamaları, satmaya cesaret ederlerse derhal şiddetle cezalandırılmaları ve ibret olmak için katl ve idam edilmeleri, maden emînleri de "*hilâf-ı rızâ*" hareketle gizlice ham bakır satarlar ise onların da şiddetle cezalandırılması, bütün bakırın belirlenen eski fiyat üzere bakır emîni vasıtasıyla devlet için satın alınması, ancak ondan sonra vaktin rayici ile ham olarak Ergani madeninde tüccara satılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca ham bakırın asıl bahası dışında Ergani'den Tokat'a nakliye ve tabhiye ücretleri ile vb. masraflarının, Ergani'de satılacak bakıra eklenerek "*mir'yye mahsûb olunmak*", Diyarbakır, Erzurum ve Maraş'tan başka hiçbir yerde bir sebeple kalhâne inşa olunmaması ve adı geçen mahallerde kalhânelerin inşasına müsaade edilmesi, 1207/1792-1793 senesinde Ziya Paşa'ya gönderilen 1.010 (505.000 Kuruş) kişi akçenin daima sermaye olarak elde devir olunması, adı geçen üç mahalde kalhâne ihdasıyla bakırın tümünün Tokat'a naklolunamadığına göre noksan bulmamasına dikkat olunması, yani Tokat'a nakil ve tabhından sağlanan faydanın aynıyla sağlanması ve eğer söz konusu olan mahallerde kalhâne ihdasının bir müddet sonra devlete zarar meydana getirecek olursa, kurulmasına ruhsat verilen kalhânelerin tekrar yıkılıp eski nizam üzere bütün bakırın Tokat'a nakledilmesi ve işlenmesi, Ergani'de ham bakır satılmasına ruhsat ve izin verildiğinde derhal bakırın satılması, bu meblağ ile 1208/1793-1794 senesi bakırının satın alınmasına matuf yeterli akçenin elde edilebileceği hususları onay için Sultan'a arz edilmiştir. 21 Safer 1208/28 Eylül 1793'te "*izzetli Defterdâr Efendi takrîriniz mûcibince tanzîm ve iktizâ iden evâmîr-i âliyyeyi ısdâr ve terkîm etdirdesün deyi*" şeklinde onay verilmiş ve bu işle Defterdar Efendi'nin ilgilenmesi istenmiştir²⁴.

III. Tokat Kalhânesi'nde Bakır Cevherinin İzabesi, İşlenmesi ve Uygulamalar

Ergani madeninden Tokat Kalhânesi'ne getirilen ham bakır, burada teslim alındıktan sonra tasfiye ediliyordu. Yukarıda da ifade edildiği gibi Ergani'de çıkarılan ham bakırın 1/5'i devlet payı olarak ayrıldıktan sonra, geri kalan 1/3'ü üretimi gerçekleştiren madencilerden mirî fiyat üzerinden satın alınır. Yani Tokat'a getirilen ham bakır, devletin payı olan 1/5, geri kalan 1/3 ve gerektiği zaman diğer geri kalan kısmının satın alınmasından oluşuyordu²⁵.

²³ 11 Safer 1208/18 Eylül 1793 tarihli Ma'âdin-i Hümâyûn Emîni Yusuf Ziya Paşa tarafından yazılan tahriratın hülâsası. *Cevdet Maliye*, No. 2292.

²⁴ *Cevdet Maliye*, No. 2292.

²⁵ *Tızlak*, 1995, 648.

Tokat Kalhânesi'nde bakırın işlenmesi ve çalışanların masraflarının karşılanması için, sarrâflar kalhâneye sermaye sağlıyorlardı. 1809 yılında bu hizmeti, Kaspâr veled-i İstefân adında bir sarrâf yerine getiriyor, bu hizmeti karşılığında Tokat Kalhânesi'nden aylık 300 kuruş maaş alıyordu²⁶. Ayrıca madende görev yapan sarraflara yaptıkları görev karşılığında bir dizi muafiyetler tanındığı gibi, Tokat Kalhânesi'nde görevli sarraflara da aynı muafiyetler tanınmakta idi²⁷.

Bakırın işlenmesi esnasında mürdesenk (kurşun-oksit) maddesi kullanılıyordu. Bu madde Keban madeninden sağlanmaktaydı. Mürdesenk, bakırın tasfiyesinde çok önemli olduğundan, Tokat Kalhânesi'ne kadar güvenli bir biçimde ulaşması oldukça önemliydi. Örneğin, 19 Safer 1217/14 Haziran 1802 tarihli bir belgeye göre, mürdesengin Keban'dan Tokat'a kadar yol güvenliğinin sağlanması ve "*baç-ı ubûr*" vergisi alınmaması gereği belirtilmekteydi. "*Ergani ma'deninden Tokad'a irsâl olunan mirî nuhâsdan ve nuhâs-ı merkûmın Tokad Kalhânesi'nde tabh ve tasfiyesiçün Kebân ma'deninden Tokad'a irsâl olunan mürdesenk hamûlelerinden bir akçe bağ-ı ubûr ve selâmet a'lesi mütâlebe*" olunmaması²⁸ ve bunların eşkıya ve şeriklerden korunması emredilmekteydi. Diğer taraftan bakır, mürdesenk vb. maddenin güvenilir bir biçimde kalhâneye ulaşması ve ayrıca gelip giden devlet görevlileri ve bilhassa ulakların eşkıya vb.lerinden korunması amacıyla Alaca Han, Hasan Çelebi ve Hekim Han arasındaki yol güzergahının emniyetinin sağlanması amacıyla Hasan Çelebizâde Cafer Ağa derbentçi tayin olunmuştur²⁹.

14 Zilkade 1210/22 Mayıs 1796 tarihli bir fermana göre, Tokat Kalhânesi'nde işlenen bakır artıkları ve bunların tasarrufunun kimlere ait olduğu hususunda bazen

²⁶ Tokat Şer. Sic., 13, 10.

²⁷ Aynı belge.

²⁸ Ergani'den Tokat'a nakledilen mirî bakır ve tabhında gerekli olan mürdesengin sevkinde voyvoda tarafından her hamuleden "*resm-i gümrük nâmıyla ikişer kuruş*" alınmaktaydı. Bu durum Devlet malına zarara sebep olduğundan "*mirî hamulesinden gümrük nâmıyla bir akçe vâcibe taleb*" edilmemesi ve Devlet malının korunması hususunda ferman yazılmıştır. Yüksel, 1997, 117.

²⁹ Tokat'ta gümrüklerde buğday, arpa, emtia ve vb. eşyalardan üç para bağ-ı ubûr alınması, yolcular ve ulak gibi görevlilerden ise, akçe alınmaması fermanla nizamla bağlanmıştı. Ayrıca Cafer Ağa'nın derbendçiliği mukabilinde ise, kervan ve kiracı hamulelerinin esb ve barkir yükünden üç para bağ-ı ubûr alması; ulak, tataran gibi devlet görevlileri ve müslüman hacı yüklerinden ise, bir akçe ve bir pul bağ-ı ubûr almaması nizamla bağlanmıştı. Sivas tarafından da Alacahan'a gelen mirî hazineler, Müslüman hacılar, kervan ve ulak vb. devlet görevlileri ile gelen giden yolcuların güvenliğinin de Han Ağası ile Cafer tarafından sağlanması, Hekimhan'a değin emniyetli bir şekilde gitmek, Malatya ve maden taraflarından gelenleri de Hekimhan'dan Alaca Han'a değin salimen ulaştırmak ve eşkıyalardan korumak da Cafer'in görevleri arasındaydı. Cafer ve Han Ağası eğer bu nizama uymazlarsa cezalandırılmaları ve Cafer'in de sürgün edilmesi hususları derbendçilik şart-nâmesine kaydedilmiştir. *Cevdet Darbhâne*, No. 332.

sorunlar ortaya çıkmaktaydı. Tokat kalhânelerinde ham bakırın mamul hale getirilmesi esnasında arta kalan bakır hurda ve tozu 200 seneden beri Tokat voyvodalığı mukataasına ilave edilip, Tokat voyvodaları tarafından yönetilmekteydi. Ancak dönemin Erzurum Valisi ve Ma'âdin-i Hümâyûn Emîni Yusuf Ziya Paşa tarafından Tokat'a nuhâs emîni atanan Hafız Hasan, yanlış bilgi vererek "*sinîn-i vâfirenden berü mal-ı mukâta'aya idhâl olunan gubârı bâ-buyruldu ifrâz ve zabı*" etmiştir. Ayrıca "*sinîn-i sâbıkada tabh olunan nuhâsın gubârından hâsıl deyü altmış bin kuruşdan ziyâde akçe istirdâd eylemek*" istemiştir. Ancak gerçeğin böyle olmadığı, bakır tozunun Tokat voyvodalığı mukataasına ilave edilen gelirlerden olduğu, Hasan'ın bu tarz tavırının ve verdiği yanıltıcı bilgilerinin Beyhan Sultan'ın (III. Selim'in kız kardeşi) tasarrufunda olan Tokat voyvodalığı mukataası malının eksilmesine sebep olacağını ihtiva eden yazı ve mahzarlar mahallinden İstanbul'a iletilmiştir. Diğer taraftan Sultan Beyhan'ın kethüdası tevkî'-i divân olan Abdullah Berî de, adı geçen bakır tozunun eskiden beri Tokat voyvodalığı mukataasınca yönetildiğini belirtmiştir³⁰.

Bu sorunun halline yönelik kayıtlarda bir inceleme başlatılmıştır. Kayıtların tetkikinde, yukarıda da ifade edildiği gibi Ergani'de üretilen ham bakırın tamamının devletçe satın alınması hususunun "*irâde-i âliyye*" ile bir nizama bağlandığı anlaşılmıştır. Ayrıca Ma'âdin-i Hümâyûn Emîni Yusuf Ziya Paşa'nın daha önce İstanbul'a gönderdiği bir defterde, ham bakır ve bundan Tokat'ta ne kadar mamul bakır elde edildiği, bakırın tasfiyesi esnasında ortaya çıkan hurda ve toz konusu ile bunun tasarrufunun kimlerde olacağı konuları da açıklığa kavuşmaktadır.

Yusuf Ziya Paşa'nın İstanbul'a sunduğu deftere göre, bu dönemde Ergani madeninde bir senede 200.000 batman ham bakır çıkarılmakta, bu her 30 batmanı bir kantar olarak 6.666,5 kantâr 30 kıyye ham bakıra tekabül etmektedir. Tokat Kalhânesi'nde "*kal'*" edildiğinde 777,5 kantar 30 kıyyesi yakılıp eksilmekte geriye 5.889 kantar safi bakır kalmaktadır. Ancak tasfiye esnasında bakır tamamen telef olmadığından, yakılmış olan bakırdan arta kalan hurda ve toz bir yıl süresince biriktirilip, tekrar imal edilmekte ve bundan da tahminen 180 kantar bakır elde edilmektedir. Toz ve hurda artıklarından elde edilen yeni ürün, daha önce tasfiye edilen 5.889 kantarlık bakıra ilave edildiğinde yıllık tahmini olarak 6.069 kantar mamul bakır üretildiği 1207/1792-1793 senesinde verilen bir hatt-ı hümâyûn ile de nizama bağlanmıştır³¹.

Bu ilave bakırın Tokat voyvodalığı malına mı yoksa emînlerin gelirlerine mi mahsup olduğu hususunun açıklığa kavuşturulması için Darbhâne-i Âmire Nâzırı Mustafa Afet'ten bilgi istenmiştir. Nâzır, tasfiye esnasında arta kalan hurda ve tozdan elde edilen 180 kantarlık saf bakırın devlet malına ilave edilerek toplam 6.069 kantar

³⁰ Bakır kalhânesinde tasfiye işlemleri esnasında arta kalan hurda ve tozun nasıl tasarruf edileceği hususunda Yusuf Ziya Paşa'nın gönderdiği deftere istinaden yazılan 14 Zilkade 1210/22 Mayıs 1796 tarihli ferman. *Tokat Şer. Sic.*, 02, 68-69.

³¹ *Tokat Şer. Sic.*, 02, 68-69.

bakır oluştuğu, bu konunun hatt-ı hümayûn ile nizama bağlandığı, Tokat Kalhânesi'nde tasfiye olunan bakır toz ve hurdasının Tokat voyvodalığı mukataasına hasıl kaydedilmediği, kayıt olunmayan ne kadar bakır hurdası olduğu ve nizamın verildiği zamandan 1796 senesine kadar sorun çıkmadığına göre, bu tarihte sorunun çıkış nedeninin incelemeye muhtaç olduğunu kayıtlardan tetkik ederek belirtmiştir. Bu bilgiye istinaden sorunun mahallinde incelenerek halledilmesi için Tokat naibi, âyânı ve zabıtlere hitaben ferman yazılarak, sonucun İstanbul'a doğruca bildirilmesi emredilmiştir³².

1796'da Tokat'ta imal ve tasfiye edilen bakırın her kantarına 5'şer kuruş "kömür-bahâ" ve 5'şer kuruş da "ustâdiyye bedeliyyesi" olmak üzere toplam 10 kuruş ödenmekteydi³³. Yine aynı yıla ait başka bir belgede, 180 kıyyesi bir kantâr olarak "beher kantârına beşer kuruş kömür bahâ ve beşer kuruş ustâdâne ve ırgâdâne bedeliyyeleri emîni tarafından verilmek üzere" 1207/1792-1793 senesinde emr-i şerif verildiği kaydı mevcuttur³⁴.

IV. İstanbul'a Bakır Nakli

1. Ergani'den Tokat'a Ham Bakır Nakli

Ergani madeninde çıkarılan ham bakırın, Bozok Sancağı'nda bulunan aşiretlerin develeri ile Tokat Kalhânesi'ne naklolunmaları "kâ'ide-i kâdimeden" idi³⁵. 1795'de Ergani'den Tokat'a getirilen ham bakır için 8000³⁶, 1809'da 6-7000, 1824'de de 4000 deve kullanılmıştır. 1825'de Pehlivanlı aşireti ile birlikte, yine Bozok'ta bulunan Yeniil aşiretine mensup olanların develeri de bu iş için kullanılmaya başlanmıştır³⁷.

Tokat'a ham bakır nakledileceği zaman Bozok Sancağı mutasarrıfına deve ihtiyacı bildirilir, mutasarrıf da adı geçen aşiretlerden temin ettiği develeri Keban'a ulaştırılır ve develerin taşıma işlemine hazır olduğunu İstanbul'a bildirirdi. Ham bakırın Tokat'a nakli için deve ihtiyacı aşiretlere iletildiğinde yerine getirme işini bazen savsaklamaya yöneldikleri olmakta idi. Bu iş, onlar için çok kazançlı bir yol olarak görülmüyordu. Ayrıca Bozok'taki Pehlivanlı ve Yeniil aşiretleri Bozok Mutasarrıflığı'na bağlı idiler. Yani Ma'âdin-i Hümayûn ile direkt ilişkileri olmadığı için, bakır taşıma işi konusunda çoğu zaman aşiretlerle Ma'âdin-i Hümayûn emînleri arasında sıkıntılar ortaya çıkmaktaydı. Her ne kadar Bozok mutasarrıfları zorlama ile de olsa, Ergani'den Tokat'a bakır naklini kolaylaştırıcı önlemler alsalar bile, çoğu zaman

³² Tokat Şer. Sic., 02, 68-69.

³³ Tokat Şer. Sic., 02, 68-69.

³⁴ 25 Zilhicce 1210/01 Temmuz 1796 tarihli Ma'âdin-i Hümayûn Emîni Yusuf Ziya Paşa'ya hitaben gönderilen ferman. Tokat Şer. Sic., 02, 99-100.

³⁵ Cevdet Darbhâne, No. 1707.

³⁶ Cevdet Darbhâne, No. 326.

³⁷ Tızlak, 1995, 646.

nakil işi sekteye uğramakta idi³⁸. Bunu önlemek için Devlet, 1825'te Yeniil voyvodalığını Ma'âdin-i Hümayun Emâneti'ne bağlamış ve Darbhâne-i Âmire tarafından yönetilmesine karar vermiştir. Bu düzenleme ile bakır naklinde kullanılan aşiretlerin yönetimi de Darbhane-i Âmire'ye geçmiştir ki, bu yolla aşiretler zabt u rabt altına alınarak bakır nakli kolaylaştırılmak istenmiştir³⁹. Ancak bu gibi tedbirlerle rağmen, aşiretlerin bakır taşıma işini güvenceye alacak uzun süreli bir düzenleme gerçekleştirilememiştir.

15 Rebiyülevvel 1208/21 Ekim 1793 tarihli bir belgeye göre, adı geçen yıla mahsuben 130 bin batman ham bakır Devlet adına Yusuf Ziya Paşa tarafından satın alınıp mahzenlere konulmuş, bunun ancak 300 kantarı Tokat kalhânelerine nakledilebilmiş, gerisi Ergani'de kalmıştır. Çünkü nakil işlemini gerçekleştirmek için, aynı dönemde madene sadece 150 adet deve gelmiş, ham bakırın her kantarına 15'şer kuruş ödenerek nakil işlemi gerçekleştirilmiş, geri kalanı ise Keban'a yakın mahallerde olan nakil vasıtalarına yüklenerek Tokat'a gönderilmiştir. Ancak Keban'a bağlı kaza ve nahiyelerdeki nakil vasıtaları madene kömür taşıma işleriyle görevli olduklarından, bunların uzun süre bakır naklinde kullanılamayacağını emîn İstanbul'a bildirmiştir. Eğer bu kiralanan vasıtalar kömür taşıma işini terk edip, bakır nakli için görevlendirilseler kömür işinin aksayacağını ve madenin çalışamaz duruma gelebileceğini de Yusuf Ziya Paşa birkaç defa İstanbul'a bildirmiştir⁴⁰.

Ziya Paşa, tüccarlardan da 25, 22, 20, 10 ve 8'li kafileler halinde bakır taşıma işi için nakil vasıtalarının kiralanmasını, bunlara da her kantarına 15 kuruş nakliye ücreti ödenmesini, bu yolla nakil vasıtalarının artacağını ve bakır taşıma işinin kolaylaşacağını belirtmiştir. Ayrıca nakli sağlayan Bozok aşiretlerinin bir nizamla bağlanmasını ve bakır işlerini aksatmamalarını isteyen Paşa, "*hüsn-i rızâ ve ihtiyârlarıyla râzı olmazlar ve gelmezler. Cabbârzâde tarafına te'kîde muhtâcdır*" diyerek Bozok Mutasarrıfı Süleyman Bey'in uyarılmasına yönelik emr-i şerîf yazılmasını da istemiştir⁴¹. Aslında Ergani'de çıkarılan bakırın Tokat'a naklinde en önemli sorunlardan birisi nakliye ücreti idi. Deveciler, kantar başına 15 kuruşu az bulmakta ve ihtiyaçlarını karşılamadığını, hatta ceplerinden ek ödeme yaptıklarını ileri sürerek, bu işten kaçmaya çalışmaktaydılar.

³⁸ 1238/1822-23 tarihli bir belgeye göre, Ergani madeninde üretilen ham bakırlar Tokat ve Diyarbakır kalhânelerine Pehlivanlı Aşireti'nin develeri ile taşınmaktaydı. Ancak bu dönemde aşiretten Yeğnekoğlu Abdurrahman aşiret işlerine müdahale edip sorun çıkarmaktadır. Ayrıca belgede Bozok ve Kayseri Mutasarrıfı Alaeddin Paşa'nın da aşiretten fuzuli bir hayli para istediği, bu durumun da nakliyat işlerini güçleştirmekte olduğu kayıtlıdır. O halde aşiretlerin iç işlerine hem aşiretten hem de mutasarrıflardan müdahale edilmesi de, devecileri rahatsız eden sorunlardan birisi olarak gözükmektedir. Darbhâne-i Âmire Nâzırı Hüseyin Bey'in mührü ile arz. *Hatt-ı Hümayûn*, No. 39713 G; H; J; K; L.

³⁹ *Tızlak*, 1997, 646.

⁴⁰ Yusuf Ziya Paşa'nın 15 Rebiyülevvel 1208/21 Ekim 1793 tarihli mektubu. *Cevdet Darbhâne*, No. 2797.

⁴¹ 15 Zilkade 1208/21 Ekim 1793 tarihli Ma'âdin-i Hümayûn sarrafı Hüdavirdi Manik sarrafın kaptanı mühürdarından gönderilen kaime. *Cevdet Darbhâne*, No. 2797.

Daha sonraki yıllarda Ergani'den Tokat kalhânelerine bakır nakli yine sorun olmaya devam etmiştir. Nitekim Ergani madeninin 1218/1803-1804 senesi hasılatının yarı miktarı ile 1219/1804-1805 senesi ürünü ham bakır Tokat'a nakledilememiş, mahallindeki mahzenlerde ve Çarkışla'da metruk kalmıştır. Bu dönemde Ma'âdin-i Hümâyûn Emîni Abdi Bey'dir. Emîn'in inhası üzere Darbhâne nâzırı, deveçilerin nakliye ücretlerini az bulduklarını, 3'çer kuruş daha zam yapılarak her kantarın 18 kuruştan taşınmasını ilam etmiştir. Bu ilam muvacehesinde deveçilerin ücretlerinin Darbhâne-i Âmire tarafından süratle ödenmesi ve Süleyman Bey'in de bu hususa nezaret ederek, seri bir biçimde 9.000 devenin tertip edilerek madene gönderilmesini öngören mufassal emr-i şerîf yazılmıştır⁴².

1806 yılının başlarından itibaren Tokat kalhânelerine bakır nakli konusunda yine aksaklıklar devam etmiştir. Bu yılın ortalarına doğru bakırın taşınması için deve tedariki konusunda Bozok'a tekrar emirler yazılmasına rağmen, sıkıntıların devam ettiği görülmektedir. Örneğin, 25 Safer 1221/14 Mayıs 1806 tarihli bir belgeye göre, Bozok Mutasarrıfı Süleyman Bey, kendisine verilen ferman gereği sancağında olan aşiretlerin bir devesi geriye kalmayarak hepsini madene sevk etmiş olduğunu, ancak kışın erken gelmesi sebebiyle yolların kapandığını, şiddetli kıştan dolayı develerin telef olduğunu, bazı deveçilerin elleri ve ayakları kötü bir durumda geri geldiklerini, sonra kar eriyip yollar açıldığında tekrar giderek muvaffak olabilecekleri kadar bakırı naklettiklerini, bunda gerek kendisinin gerek kiraladığı deve sahiplerinin kusuru olmadığını, bu sebepten büyük bir miktarda bakırın Tokat'a nakledilemediğini belirtmiştir. Süleyman Bey, ayrıca "*şimdi yaylâ hengâmı olduğundan cümle aşâyir hânelerini deveslerine tahmîl ve yaylâya azîmet*" ettiklerini kendilerine bakırın nakli için baskı yapmasına rağmen, ihtiyarlarının kendisine geldiğini "*kerem edin bize iki mah mikdârı mühlet verin şimdi yaylaya azîmet olundu. Develerimiz bu hengâmda ma'dene gitmek lâzım gelse yaylâya azîmetden sâkât olub, davârlarımız külliyyen telef ve mücib-i perîşâniyetimiz olur ve hem develerimizde dahi bakır ve kurşun ve güherçile naklederek tâb u tâkat kalmadı. İnşâ'Allahu Te'âlâ yayladan avdet eylediğimizde develerimizün birisini âhar mahalle göndermeyerek cümlesini çıkarub ma'dene azîmet ve her ne mikdâr mevcûd olur ise mecmû'unu topdan tahmîl ve Tokad'a nakl ve teslîm iderüz*" dediklerini belirtmektedir. Bütün aşiret ihtiyarlarının bu konuya kefil olduklarını, durumun bu minval üzere Ma'âdin-i Hümâyûn emînine yazıldığını da aktaran Cabbarzâde Süleyman Bey, bu kadar önemli olan maddenin naklinde kusur etmeyeceğini, bir iki ay sonra aşiretlerin yayladan döndüklerinde bütün develerini madene sevk ile, bakırın hepsini nakletmeleri hususuna "*bendeniz dahi ikdâm ve ihtimâmda kusûr etmeyeceğim*" diyerek kendi taahhüdünü de teyit etmiştir⁴³.

Darbhâne-i Âmire Nâzırı Ebubekir de, 18 Rebiyülevvel 1221/05 Haziran 1806'da Bozok aşireti develerinin yaylada olduğundan yük taşımalarının mümkün

⁴² *Cevdet Darbhâne*, No. 1707.

⁴³ Bozok Mutasarrıfı Süleyman Bey'in arızası. *Cevdet Darbhâne*, No. 1707.

olmadığının açık olduğunu, dönüşlerine kadar izin verilmek lazım geleceğini, Ağustos'tan itibaren bütün develerin Tokat'a ham bakır naklinde kullanılmasının uygun olduğunu belirterek, her kantarı 180 kıyye olmak üzere "*bundan böyle zamm ve zamîne kanusunu kal ü kâle alınmayarak vakt u zamâniyle nakline dikkat olunmak şartıyla emîn-i mûmâ-ileyhin inhâsı üzere beher kantârın ücret-i nakliyyesi olan on sekiz kuruşa ikişer kuruş dahi zamm ile yirmişer kuruşa iblâğ ve emîn-i mûmâ-ileyh tarafından tamâmen an nakd ashâbına*" ödenmesi hususunun tanzim edilmesini hâvî emir buyrulmasını ilam etmiştir⁴⁴. Bu ilama istinaden 11 Rebiyülâhır 1221/28 Haziran 1806 tarihinde de Cabbarzâde Süleyman Bey'e hitaben nakil işinin gerçekleştirilmesi doğrultusunda bir ferman yazılmıştır⁴⁵.

12 Muharrem 1235/31 Ekim 1819 tarihli bir belgeye göre, bu tarihte ham bakırın Ergani'den Tokat ve Diyarbakır'a intikaline, yine "*mine'l-kadîm*" Pehlivanlı aşireti memur kılınmıştır. Yeniil mutasarrıfı, develerin Tokat ve Diyarbakır'a nakli gerekli olan ham bakırı ulaştırılmak için Keban'a gittiklerini, bu hususta aşiretten kimsenin "*atâlet*" göstermeyeceğini ve bakır nakli emrinin yerine getirileceğini belirtmiştir⁴⁶.

Yine Gurre-i Rebiyülâhır 1256/02 Haziran 1840 tarihli bir belgeye göre, Ergani madenine her sene bakır nakline giden develerin, madene bir dönüm kömür nakletmeleri hususu madende Meclis'te müzakere edilmiş, Sadaret'e ve oradan Pehlivanlı aşiretine bildirilmiştir. Ancak "*ehl-i aşîret nuhâs nakline me'mûriyetleri cihetiyle Ağustos'a değin develeriyle bir gûna ticâretleri olmayub ma'den-i mezkûreden Tokad Kalhânesi'ne nakl eyledikten sonra vakt-i şitâ müsâ'id olur ise aralığında ticâret ile me'lûf*" olacaklarını, çünkü "*kesb idecekleri ticâret*", develerinin masraflarını karşılayamayacağını ileri sürerek, kömür taşıma teklifine kesin cevap vermemişlerdir. Eğer bunlara cebre başvurulursa, gitmeyecekleri ve her birinin bir tarafa dağılacağı ve bakır naklinin dahi sekteye uğrayacağını belirten dönemin Bozok Mutasarrıfı Alaeddin Paşa, kömür naklinin öneminden dolayı işi olmayan aşiretlere havale edilmesini istemiştir. Ayrıca Yeniil aşiretinin yıllık 7.500 kuruş karşılığında nakliye ücretlerinin Darbhâne-i Âmire'den ödenmesi şartıyla kömür taşıma işini yapabileceklerini ve bunu taahhüt ettiklerini de bildiren mutasarrıf, ne surette ferman verilirse gereğinin yapılacağını Sadaret'e yazmıştır⁴⁷.

Özetle Ergani madeninden Tokat kalhânelerine ham bakır, Pehlivanlı ve gerek duyulduğunda diğer aşiretlerin develeriyle nakliye ücretleri Darbhâne-i Âmire'den ödenmek suretiyle taşınmaktaydı. 1793'den 1216/1801-1802 tarihine kadar ham bakırın

⁴⁴ Devciler bakırın her kantarını Ergani'den Tokat'a 15'şer kuruş ücret ile taşımaktaydılar. 1216/1801-1802 senesinden itibaren 3'çer kuruş zam yapılarak bakırın her kantarının ücret-i nakliyesi 18 kuruşa çıkarılmıştır. Darbhâne-i Âmire Nâzırı Ebubekir'in ilamı. 24 Rebiyülâhır 1221/11 Haziran 1806'da gereği için Defterdar'a havale edilmiştir. *Cevdet Darbhâne*, 1707.

⁴⁵ *Cevdet Darbhâne*, No. 1707.

⁴⁶ Yeniil Voyvodası'ndan gelen yazı. *Cevdet Darbhâne*, No. 552.

⁴⁷ Yeniil Voyvodası'ndan Sadaret'e yazılan arıza. *Cevdet Darbhâne*, No. 350.

her kantarı 15, bu tarihte 2 kuruş zamlı 18 kuruştan, 1806 senesinde ise 2 kuruş daha zam ile 20 kuruştan taşınmaya başlanmıştır. Bakır nakil işlemlerine genelde Ağustos ayından itibaren başlanmakta ve Tokat'a intikal ettirilmiştir. Nakil işlemi gecikirse, kış ayına rastlama ihtimali yüksek olduğundan nakil sekteye uğramakta ve deveçiler de büyük zarar görmekteydiler. Aşiretlerin devaleri madenden döndüklerinde, arada başka ticaret işleriyle meşgul olmakta ve masraflarını karşılamaya çalışmaktaydılar. Aşiret deveçilerinin Tokat'a taşıdıkları devlete ait bakır, iyi bir kazanç yolu olmamaktaydı. Bu sebepten fırsatını buldukça bu işten sıvışmaya çalışmaktaydılar. Yukarıdaki bir belgede görüldüğü üzere, bazen aşiret devaleri madene kömür nakli işini de bir bedel karşılığı üzerlerine almakta idiler.

2. Tokat'tan Mamul Bakırın İzmit ve Samsun İskelelerine Nakli

Ergani madeninden Tokat'a gönderilen ham bakır, Tokat kalhânelerinde işlendikten sonra İstanbul'a sevk edilmekteydi. Bu sevkiyat 1795 yılına kadar arabalarla İznikmid (İzmit) iskelesine; bu tarihten sonra da kara yolu ile Tokat'tan Samsun iskelesine, oradan deniz yolu ile gemilerle İstanbul'a gönderilmekteydi. Ancak çok az olmakla beraber 1795'den sonra yine karayoluyla İzmit iskelesine matbuh bakır sevkiyatı devam etmiştir. Örneğin, 22 Cemaziyülevvel 1226/11 Haziran 1811 tarihli bir belgede, "*Ergani ma'deni hasılâtından beher sene Darbhâne-i Âmire'ne irsâli mu'tâd olan ma'lumî'l-mikdâr nuhâs ifrâz ve Tokad'a nakl ve îsâl ile Tokad Kalhânesi'nde ba'de't-tabh ve't-tasfiye Samsun iskelesine nakl u tenzîl ve andan münâsib sefâyine tahmîlen der-i Sa'âdet'ime bâ'is ve tesyîr olunugelmekden nâşi*" ifadesi genel hatları ile yol güzergahını çizmektedir⁴⁸. Yine "*Tokad'da ma'mûl nuhâsın dahi irâde buyrulduğu vechile İznikmid'e ve bundan başka Asitâne-i Sa'âdet lâzimesiçün eyâlet-i Sivas'dan matlûb-ı hazret-i cihandârî buyrulan mubâyâ'a zehâ'yirini Samsun iskelesine nakl u tenzîl etmeleri*" ifadesi, İstanbul'a bakır naklinde iki yolun varlığını ortaya koymaktadır⁴⁹.

Örneğin, 13 Zilkade 1209/01 Temmuz 1795 tarihli bir belgeye göre, İzmit'e bakır nakli için Ma'âdin-i Hümâyûn emîni tarafından Bozok Sancağı'ndan 8.000 devenin gönderilmesi istenmekteydi. Bu isteğe Bozok Mütesellimi Cabbarzâde Süleyman Bey, Bozok Sancağı'nda ahaliye ait deve olmadığı, Haremeyn re'âyasına ait olan 4.000 kadar devenin ise, Ergani'den Tokat'a bakır nakli ile Sivas'tan Samsun'a mirî zahire taşımakta oldukları cevabını vermiştir. Süleyman Bey, Bozok Sancağı ahaliğinde kiralanacak nakil vasıtaları olmadığı, halkın cümlesinin ziraat ve çiftçilikle uğraştıklarını, ancak "*Hârameyn-i Şerîfeyn re'âyası fukarâlarının mecmû'unda kimisinin ikişer üçer ve kimisinin dörder beşer devaleri olarak dört bin mikdârı şitarânları olmağla, anlar dahi bir iki senedir sâdır olan evâmir-i şerîfe müciblerince*

⁴⁸ Tokat naibi, voyvodası, nâzırı Ahmed, zâbitân, iş erleri ve Darbhâne-i Âmire tarafından mübaşir atanan Peşkirici Mehmed'e hitaben Ergani'den İstanbul'a bakır naklini hâvî fermandır. *Tokat Şer. Sic.*, 16, 107.

⁴⁹ 13 Zilkade 1209/01 Temmuz 1795 tarihli Bozok Mütesellimi Cabbarzâde Süleyman Bey'in Sadaret'e tahriri. *Cevdet Darbhâne*, No. 326.

vakt-i harîfde ma'âdin-i hümâyûnda olan nuhâsî Tokad'a ve Tokad'da ma'mûl nuhâsî dahi irâde buyrulduğu vechile İznikmîd'e" ve gerektiğinde de yine Sivas'tan İstanbul'a ulaştırılmak üzere Samsun iskelesine zahire taşıdıklarını belirtmekteydi. Diğer taraftan saman ve zahirenin darlığı sebebiyle 4.000 adet develerden 500 tanesi kışın yolda yük taşırken telef olmuşlar, bu gelişme re'âyanın zararına sebep olmuştur. Bu durumda mîr aşiret ve mahalleler kethüda ve ihtiyarları yaylağa çıkmadan önce Süleyman Bey'e gelerek, durumlarını anlatmışlar ve bu taşıma işinden muâf tutulmalarını talep etmişlerdir. Bunların anlattıklarına istinaden Süleyman Bey, fazla bir zarar ve ziyan olmadan bakırın taşınmasını istediğini, ancak Hâremeyn re'âyaları bu işi kendi rızaları ile görmezlerse baskı ile yerine getirilemeyeceğini, bunların taşıma işinde kusur etmediklerini, ancak bu defa sıkıntılarını ortaya koyduklarını, Hâremeyn develerinin perişan olmamalarına riayet edilmesi gerektiğini Ma'âdin-i Hümâyûn emnîne bildirmiştir. Ancak Süleyman Bey, yine eğer İzmit iskelesine bakır taşıma işlevinin zorla yapılmasını hâvî ferman gelirse, devcilerin söylediklerine bakmayıp, hepsini bakır taşıma işine yönlendireceğini de belirtmiştir⁵⁰.

1795'ten sonra Tokat kalhânelerinde mamul hale getirilen bakırın arabalarla Samsun iskelesine, oradan da İstanbul'a nakil süreci başlamıştır. Bu yol güzergahı Tokat, Ezine Pazarı, Amasya ve Kavak yoluyla Samsun iskelesi idi. Örneğin, 1811 yılında Tokat'ta tasfiye edilen 10 kantar 25 bin batman bakırın nakliye ücretleri Darbhâne-i Âmire'den verilme suretiyle İstanbul'a nakledilmesi öngörülmekteydi. Bakırın nakliye ücretlerinin sahiplerine ödenmesi işlemini bu tarihte Ma'âdin-i Hümâyûn sarrâfî Hüdavirdioğlu Manik Bezirgân ile Tokat nuhâs nâzırı Ahmed birlikte gerçekleştirmekteydiler. Mamul bakırın Samsun iskelesine taşınması Sivas, Amasya, Tokat ve Canik sancakları ile, Canik'e bağlı Kavak ile Amasya'ya bağlı Ezine Pazarı vb. yerlerden kiralanan araba ve hayvanlarla gerçekleştirilmekteydi. Bu dönemde Samsun'a bakır intikaline Tokat naibi, Darbhâne görevlilerinden mübaşir Peşkirici Mehmed ve ilgili bilumum memurlar nezaret etmekteydiler. Nakil vasıtalarının tedarik edilmesi için de, Sivas, Amasya ve Canik'teki en üst idarî görevlilere ayrı ayrı emirler yazılmaktaydı. Tokat voyvodası da, Tokat'ın payına isabet eden nakil hayvanlarını gerekli yerlerden tedarik etmek ile görevlendirilmiştir. Ayrıca voyvoda da bakırın nakliye ücretlerinin Tokat kalhânesi müdürü ve nuhas nâzırı vasıtasıyla sahiplerine

⁵⁰ Bakır nakil işlemi ile ilgili olan aşiret ileri gelenlerinin ve ihtiyarlarının Süleyman Bey'e ricaları. "*Bizler külliyetlü emvâl-i harameyn ile mukayyid re'âyâyız. Emvâl-i harameynimizin edâsı ve ehl-i iyâllerimizin me'kûlât ve elbise ve sâ'ir unûrlarımızın idâre ve rü'yet için kendü tabî'timizle yedimizde bulunan develerimizle muvaffak olduğumuz kesb u kârımızda manû olub gerçi bizlere ma'denden Tokad'a onbeşer kuruş ve İznikmîd'e yigirmibeşer kuruş kirâ veriliyor. Verilen ol-mikdâr kirâların üzerlerine beş kuruş dahi yedimizden zamm idüb mesârif idiyoruz ba'de-zîn dahi bu nuhâsın nakli bizlere münhâsır olur ise yaylağa hurûcumuzda re'âyâ fukarâsını ber-vechile zabt idemeyüz. Kimi Rakka ve yük tarafına kimi sâ'ir mahallere firâr u perâkende ve perîşân olacaklarında kat'an şübhe yokdur. Bize bahâne bulmayın. İşte hal ve keyfiyetimizü size ifâde itdük. Bu maddenin def'î'l-keredir. Halimizi der-i Âliyye'ye dahi ifâde ve bu barkîrânı üzerimizden def' itdük. Fimâ-ba'd bir kantâr nakli vesa'muzda değıldür deyü kat'î cevâb*" vermişlerdir. *Cevdet Darbhâne*, No. 326.

ödenmesi, bakırın arabalara yüklenmesi ve iskeleye ulaştırılmasına ihtimam ve dikkat ediyordu. Yani kısaca mübaşir, naip, nâzır, ilgili zabıtlar ve iş erleri bakırın nakil ameliyesiyle bire bir görevliyidiler⁵¹. Naip ve kadılar da kazalardaki en üst düzeydeki ehl-i şer' görevlileri olduklarından nakil işinin organizasyonunda yazışmaları koordine etmede etkili ve yetkiliydiler. Nitekim bakır nakli hususunda herhangi bir emir verildiğinde, bu mahkemede okunur ve naip vasıtasıyla gerekli yerlere duyurulurdu.

29 Cemaziyülâhır 1232/06 Mayıs 1817 tarihli Sivas valisi, kadısı, zabıtlar, iş erleri ve Darbhâne-i Âmirî adına bölgede olan mübaşire hitaben yazılan fermana göre, İstanbul'a her yıl gönderilmesi zorunlu olan 150 bin kıyye bakır ile ayrıca ikinci tertip olarak da yine 150 bin kıyye olmak üzere toplam 300 bin kıyye bakır istenmekteydi. Bakır emri, Ma'âdin-i Hümâyûn emîni, Sivas valisi, Canik muhassılı, Amasya mütesellimi, Tokat voyvodası, Tokat'ta nuhas nâzırı ve ilgili olan diğer görevlilere hitaben yazılarak mübaşirle gönderilmiştir. O halde nakil işinin organizasyonu ve arabaların tedariki hususlarında sancakların ileri gelen bütün yöneticileri de rol oynamaktaydılar. Her yıl taşınması gereken 150 bin kıyye mamul bakır için sancak ve kazalar üzerlerine düşen arabaları vermekteydiler. Ancak bu dönemde Canik'e bağlı Kavak kasabası halkı zorunlu olan birinci tertip için 150 araba vermeyi kabul etmekte, ancak ikinci tertip bakır taşıma işinden kaçınmaktadırlar. Dönemin Ma'âdin-i Hümâyûn Emîni Salih Paşa da, ikinci tertip bakırın nakli için araba ve hayvan tedarikinden kaçınan Kavak kazası mütesellimine emir verilmesini istemiştir. Bu istek çerçevesinde Tokat Kalhânesi'nde mamul hale getirilmekte olan ikinci tertibin de, mevsimin uygunluğu sebebiyle bir an evvel geriye hiç bakır kalmayarak Samsun'a ve oradan da İstanbul'a sevkini Darbhâne-i Âmirî Emîni Abdurrahman Bey de ilamıyla bildirince, ikinci tertip bakırın da taşınması, nakil vasıtalarının ücretlerinin Tokat Kalhânesi müdürü ve nuhas nâzırı vasıtalarıyla nakit olarak sahiplerine ödenmesi emredilmiştir⁵².

Emrin yerine getirilip getirilmediği hususunu 15 Zilhicce 1235/23 Eylül 1820 tarihli bir fermanı inceleyerek anlamak mümkündür. Bu defa Ma'âdin-i Hümâyûn Emîni Vezir Seyyid Ahmed Paşa'dır ve Tokat kalhânelerinde işlenen 1233/1817-1818 senesi hasılatından birinci tertip 150 bin, ikinci tertip 150 bin olmak üzere toplam 300 bin kıyye bakırın Tokat'tan Samsun iskelesine naklinin gerektiğini bildirmiştir. Bu nakil, yukarıda da belirttiği üzere her yıl nakliye ücretleri ödenerek Kavak, Canik, Amasya ve Ezine Pazârı kazalarından sağlanan arabalarla gerçekleştiriliyordu. Bunlardan Kavak ve Canik kazaları ahâlisinin hisselerine ise, bakırın nakli için her yıl mutad olarak 450 araba isabet etmekte idi. Ancak 1233/1817-1818 seneleri hasılatının sevk edilmesi için "*Kavak ve Canik kazaları ahâlileri bu sene-i mübârekede yüzelli arabadan ziyâde virmeyüz deyü kat'i cevâb virmişler*"dir. Bu cevap ikinci tertip bakırın Tokat mahzenlerinde kalma ve sevk edilememe riskini ortaya çıkarmıştır. Bu sebepten

⁵¹ Tokat Şer. Sic., 16, 107; 24, 14/1; 29, 113/1.

⁵² Cevdet Darbhâne, No. 1000.

Ahmed Paşa da adı geçen kazaların yükümlülüklerini yerine getirmeleri için emri şerîfin yazılmasını talep etmiştir⁵³.

Kazaların durumları Darbhâne-i Âmire Nâzırı Seyyid Hayrullah'a havale edilmiş ve bilgi istenmiştir. Nâzır, "*hâl mevsim-i deryâ hulûlünden*" önce bakırın acilen Samsun'a naklinin zorunluluk, Kavak ve Canik kazalarının muhalefetlerinin ise emri şerîflere aykırı olduğu, bundan sonra bu hususta ihmal olur ise, sebep olanların yola getirilmeleri gerektiğini ilam etmiştir. Bu bilgilere istinaden Tokat'taki mamul bakırın Samsun'a nakli için ihtiyaç duyulan nakil vasıtalarından Kavak ve Canik kazalarının hisselerine düşen kısmının tamamının tedarik edilmesini hâvî Trabzon Valisi ve Canik Muhassılı İbrahim Paşa, Canik ve Kavak kazaları naipleri ve tayin olunan mübaşire hitaben ferman yazılmıştır⁵⁴.

3. Samsun İskelesi'nden İstanbul'a Gemilerle Bakır Nakli

Tokat'tan mirî nuhâs emîninin nezaretinde arabalarla Samsun'a gönderilen mamul bakır, "*kabz-ı nuhâs-ı mirî*" olan bir memur tarafından iskelede teslim alınmakta idi. Bakır teslim alındıktan sonra, gemilere yüklenene ya da İstanbul'a sevk edilene değin iskelede mirî nuhâsı teslim alan memur tarafından mahzenlerde koruma altına alınmaktaydı. 29 Zilhicce 1226/14 Ocak 1812 tarihli bir belge ile, 1222/1807-1808, 1223/1808-1809 ve 1224/1809-1810 senelerine mahsuben Samsun iskelesi mahzenlerinde olan mirî bakırın İstanbul'a gönderilmesi istenmekteydi. Bakırın uygun gemilerle gönderilmesi ve nakliye ücretlerinin (navlun) İstanbul'da ödenmesi amacıyla matuf Canik Muhassılı Hazinedâr-zâde Süleyman Ağa'ya ferman yazılmıştır. Yani Samsun'da mahzenlerde bulunan bakırın sevkî "*Canik muhassılı ma'rifeti ve kabz-ı nuhâs olan Mehmed Ağa yediyle*" gemilere yükleniyordu. Sonrasında da bakır miktarını belirten mühürlü ve imzalı bir defter düzenlenerek, bir sureti Darbhâne-i Âmire'ye gönderilmekte bir sureti de Samsun şer'iyeye siciline kaydedilmekteydi⁵⁵.

Tokat'tan gönderilen bakır Samsun'da teslim alınırken gerektiğinde ayrıca tartım işlevine tâbî tutulabilirdi. Örneğin, 11 Cemaziyülâhır 1219/17 Eylül 1804 tarihli Samsun naibinin bir ilamına göre, Tokat kalhânelerinde Nuhas Nâzırı Mehmed Emîn Efendi ve mu'temedi Dimitri 1217/1802-1803 senesine mahsûben Tokat'tan arabalar ile Samsun iskelesine 70.400 batman 400 kıyye ve 18.847 kıt'a bakır sevk edip, nuhas kabzına memur Mehmed Said Ağa'ya teslim etmiştir. Bundan 3.660 kıt'a 13.148 batman 400 kıyyesi yazılan ferman gereği bir adet gemiye yüklenerek İstanbul'a gönderilmiştir.

Tokat Nuhâs Nâzırı Mehmed Emîn Efendi, Samsun'a götürdüğü irsaliyede kayıtlı 9 arabada 186 kıt'a 668 batman bakır, tecrübe için iskelede kendi kantarı ile

⁵³ Tokat Şer. Sic., 26, 142/1.

⁵⁴ Tokat Şer. Sic., 26, 142/1.

⁵⁵ Samsun Şer. Sic., 1755, 41-A/1.

kantarcısı Dimitri'ye⁵⁶ tekrar tarttırmıştır. Ancak bu işlemde “*Tokad vezninden sekiz buçuk batmân noksan geldiği*” anlaşılmış “*bundan başka mahzende olan kurşunu vezn eyledükde Tokad çeküsünden 142 batmân kurşun noksan geliüb, bu suretde mevcûd olan nuhâsı Mehmed Emîn Efendi tekrâr vezn itmeye cesâret idemeyüb der-i Alfîyye'den sefîne zuhûruna değîn Samsun'da ikâmet iderim deyü meks ve bu suretde kantarcısı mesfûra nuhâs-ı mezkûrın noksan gelmesinden neş'et ediyor*” demiştir. Durum kendisine sorulduğunda “*sigâr u kibâr ve huzûr-ı şer'de şöyle takrîr*” etmiştir “*Her ne kadar ihtimâm olunsa Tokad'da vezn olunan akibetü'l-emr noksan gelür, zirâ Tokad'da vezn olunub Samsun'a gönderilen nuhâs ve kurşun her barâkâsın vezn olunur*” demiştir. Ancak kabz-ı nuhâs Said Ağa, bu açıklamaları yeterli bulmayarak, “*vezn olunca kabul iderüm*” demiş ve durum bu hal üzere kalmıştır. Samsun naibi, yapılan işlemi ilamıyla İstanbul'a bildirirken, bir suretini de 11 Zilhicce 1219/13 Mart 1805 tarihinde Ma'âdin Hümâyûn Emîni Abdi Bey'e yazmıştır⁵⁷.

Diğer taraftan Tokat'ta tasfiye edilen bakır madeni, gerektiğinde emirle İstanbul dışında başka yerlere de gönderilebilmekteydi. Örneğin, 09 Cemaziyülevvel 1229/29 Nisan 1814 tarihli Samsun Kazası Naibi Mahmud Efendi'nin ilamından, 1227/1812-1813 senesi malından Tokat kalhânelerinde mamul hale getirilen ve Samsun iskelesine gönderilen 8.983 batman bakırın Bergos iskelesine sevk edildiğini anlamaktayız. İlama göre, Darbhâne-i Âmire Nâzırı İbrahim Sarım adı geçen miktar bakırın Bergos iskelesine gönderilmesi hususunda Samsun'daki mirî bakır kabzına memur Samsun Mütessellimi ve Gümrük Emîni Seyyid Ali Efendi'ye hitaben emirname göndermiştir. Bakır teslim almak için Bergos iskelesinde bakır kabzına memur Allahvirdioğlu'nun ortağı İstefan Bezirgân Samsun iskelesine gitmiş, burada Ali Efendi ile bakır tartarak, Samsun'lu Seyyid Halil Reis'in kaptanı olduğu bir adet gemi ile Bergos iskelesine götürmüştür⁵⁸.

Bazı zamanlar merkezî yönetim Tokat'tan Samsun iskelesine gönderilen ve mahzenlerde koruma altına alınan bakırın tam olarak miktarının bildirilmesini isteyebilirdi. Örneğin, 03 Zilkade 1211/30 Nisan 1797 tarihli Samsun kadısı ve iskelede mirî kabzına memur olan kişiye hitaben yazılan bir fermanda, İstanbul'da top ve diğer mühimmatın yapılması için her sene hasıl olan 800 bin kıyye bakırın Erzurum Valisi ve Ma'âdin-i Hümâyûn Emîni Yusuf Ziya Paşa tarafından Tokat'a intikal ettirileceği, orada Nuhâs Emîni Hasan Efendi tarafından kalhânelerde tabh ettirilerek Samsun iskelesine ve oradan da gemilerle İstanbul'a nakledileceğinin kararlaştırıldığı belirtilmekteydi⁵⁹. Ancak şimdide değîn Samsun'a ne kadar bakırın naklolunduğu

⁵⁶ Mehmed Emîn Efendi, Samsun'a bakır götürürken kendi kantarı ve kantarcısını da yanında götürmüştür.

⁵⁷ *Samsun Şer. Sic.*, 1755, 57-A/3.

⁵⁸ *Samsun Şer. Sic.*, 1755, 42-A/1.

⁵⁹ 20 Zilhicce 1211/16 Haziran 1797 tarihli bir belgeye göre, 800 kıyye bakırın Tokat'tan Samsun'a intikali için 5-600 miktarında arabaya ihtiyaç olduğu, bunların Canik'e bağlı Kavak kazası ile Ezine Pazarı'ndan karşılanmaları ve paralarının nakit olarak sahiplerine bakır emîni

hususunda İstanbul'a herhangi bir haber ulaşmadığı, buna mukabil bilinmesi gerektiği, bunu öğrenmek için Sadrazam tatarlarından Osman'ın Samsun'a gönderildiği kadı ve nuhas kabzına memura hatırlatılarak, “*siz ki kâdı ve nuhâs kabzına me'mur mûmâ-ileyhümâsız şimdîye değın Tokad'dan Samsun iskelesine ne mikdâr mirî nuhâs nakl olunmuşdur, el-yevm mevcûdu nedir sıhhati üzere mikdârını tahrîr ve tâtâr-ı merkûm ile acâleten ve müisâra'aten der-i Sa'âdetime irsâl eylemenüz fermânım olmağın*” şeklinde emir verilmiştir⁶⁰.

Bu fermana istinaden Evâsıt-ı Zilkade 1211/Mayıs ortaları 1797'de Samsun mahkemesinden bir ilam yazılmıştır. İlama göre, yukarıdaki ferman 15 Zilkade 1211/12 Mayıs 1897 tarihinde Şeref Efendi ile Samsun'a ulaştırılmış, ilgili olan herkes mahkemeye davet edilerek okunmuş, nuhas kabzına memur da mahkemeye gelip, yalnız 11.724 tam kıt'ât mirî nuhasın Samsun iskelesinde mevcut olduğu ve kendi nezâretinde mahzenlerde bulunduğunu beyan etmiştir. Durumun bu merkezde olduğuna alimler ve âyânın da şahit olduğunu belirten Samsun naibi, Tatar Osman'ın bir an önce dönüşünde durumu bildirmesini istemiştir⁶¹.

Yine 06 Zilkade 1211/03 Mayıs 1797 tarihli Samsun naibi, gümrük emîni, Samsun iskelesinde mirî nuhâs kabzına memura ve Donanma kaptanlarından bakır nakli ile görevlendirilen Konik Muhammed Kaptan'a hitaben bir ferman yazılmıştır. Buna göre, Tokat'taki Nuhâs Emîni Hafız Hasan, İstanbul'a ilettiği bir arzuhalde, Samsun iskelesinde 45 bin batman bakır olduğu, peyderpey 55 bin batman bakırın da gönderilmek üzere olduğunu, bu kadar miktar bakırın İstanbul'a nakli için uygun gemilerin gönderilmesi gerektiğini yazmıştır. Bu arzuhal çerçevesinde her kantarı 6'şar kıyyeden 13.636 kantar bakır İstanbul'a göndermek üzere Kaptan-ı Deryâ Vezîr Hüseyin Paşa, Konik Muhammed'in kaptanı olduğu Zâhir Sa'âdet adlı firkatelni görevlendirmiştir⁶².

29 Cemaziyülâhır 1232/06 Mayıs 1817 tarihli bir başka belgeye göre, Samsun'dan İstanbul'a sevk edilmesi istenen “*üç yüz bin kıyye bakırın irsâliyye defteri vezn u kantâr ve vaz'-ı mahzen kılınarak sâbıkları mûcibince beher kantârı kırk paradan iktizâ iden navl nakliyyesi der-i Sa'âdet'e vürûdunda Darbhâne-i Amire'mden an nakd ashâb-ı sefâyine virilmek üzere ma'rifet-i şer' ve kabz-ı nuhâs Kethüdâzâde Mehmed zîde kadruhû ma'rifetiyle*” İstanbul'a “*gelecek sefâyinlerin yedlerine vaz' u tahmîl*” ettirilmesi hususunda Canik muhassılı ve Trabzon valisine, Samsun kadısına ve nuhâs kabzına memur Kethüdâzâde'ye hitaben ferman yazılmıştır⁶³. O halde 1817'de

---

tarafından ödenmesi istenmekteydi. Bakırın İstanbul'da devlet için önemine binaen araba tedarikine muhalefet edenlerin yola getirilmeleri de istenmekteydi. *Cevdet Darbhâne*, No. 95.

⁶⁰ *Samsun Şer. Sic.*, 1755, 49-A/1.

⁶¹ *Samsun Şer. Sic.*, 1755, 49-A/2.

⁶² *Samsun Şer. Sic.*, 1755, 49-B/1.

⁶³ *Cevdet Darbhâne*, No. 1000.

mamul bakır, Samsun'dan her kantarına 40 para navlun ödenerek gemilerle İstanbul'a taşınmaktaydı.

Sonuç

Ergani'de üretilen ham bakır, Bozok Sancağı'nda ikamet eden aşiretlerin develeri ile Tokat'a nakledilmekte ve burada kalhânelerde tasfiye edilmekteydi. Madenden, Tokat'a getirilmesi zorunlu olan ham bakırın nakli oldukça sorunlu bir yükümlülüktü. Her ne kadar ham bakırın nakliye ücretleri deve sahiplerine ödenmekteyse de, bu nakliyat aşiret devecileri için kazançlı bir ticaret olarak görülmüyordu. Bu sebepten çoğu zaman deveciler, ham bakırı Ergani'den Tokat'a taşıma işini savsaklamaktaydılar. Bu da istenilen ham bakırın zamanında Tokat kalhânelerine intikalini zorlaştırmaktaydı.

Tokat kalhânelerinde mamul hale getirilen bakırın arabalarla İzmit ya da 1795'ten sonra Samsun iskelesine nakilleri de diğer bir sorundu. 1795'e kadar yine develerle kara yoluyla İzmit iskelesine taşınan işlenmiş bakır, bu tarihten sonra güzergah değiştirerek Samsun iskelesine nakledilmeye başlanmıştır. Tokat nuhâs nâzırı tarafından yine nakil ücretleri ödenerek kazalardan sağlanan arabalarla Samsun iskelesine nakledilen bakır, iskelede kabz-ı nuhâs adı verilen bir görevli tarafından irsaliye ile teslim alınmaktaydı. İskelede teslim alınan mamul bakır, İstanbul'a sevk edilene kadar iskeledeki mahzenlerde korunuyordu.

Deniz mevsiminin uygunluğu dikkate alınarak Samsun iskelesindeki bakır, gemilerle navlun ücretleri ödenmek suretiyle İstanbul'a nakledilmekteydi. Bu nakil işleminde devletin gemileri de kullanılıyordu. Ancak çoğu zaman kiralanan ticaret gemileri ile de bakır sevk edilmekteydi.

Her ne şekilde olursa olsun Ergani'de üretilen ham bakırın Tokat'ta mamul hale getirilmesi ve İstanbul'a nakledilerek devlet için lüzumlu olan araç-gereç yapımında kullanılması oldukça zahmetli bir süreçti. Özellikle devletin içinde bulunduğu malî bunalım ve kaynak sıkıntısı, bakırın çıkarılması ve işlenmesi için gerekli sermayenin zamanında gönderilmesini güçleştiriyordu. Bu sorun, nakliye işleminden tasfiye işlevine kadar bir bütün olarak bütün süreçleri etkilemekteydi.

BİBLİYOGRAFYA

I. Arşiv Kaynakları

1. Milli Kütüphane Yazmalar Bölümü Tokat Şer'iyeye Sicilleri

Sıra No.	Şer'iyeye Sicili No.	Ait Olduğu Tarih	Sayfa Adedi
1	02	1210 - 1211 / 1795 - 1796	300
2	13	1224 - 1225 / 1809 - 1810	190
3	16	1227 - 1228 / 1812 - 1813	159
4	22	1232 - 1233 / 1816 - 1818	196

Tokat Kalhanesi

5	23	1234 - --- / 1818 - 1819	118
6	24	1234 - 1235 / 1818 - 1820	129
7	26	1235 - 1236 / 1819 - 1821	200
8	29	1239 - 1241 / 1823 - 1826	238

2. Milli Kütüphane Yazmalar Bölümü Samsun Şer'iyeye Sicilleri

Sıra No.	Şer'iyeye Sicili No.	Ait Olduğu Tarih	Varak Adedi
1	1755	1200 - 1251 / 1785 - 1840	177

3. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Cevdet Darbhane: No. 95; 326; 332, 350; 552; 1000; 1707; 2797; 2982.

Cevdet Maliye: No. 2292.

Hatt-ı Hümayûn: No. 39713 G; 39713 H; 39713 J; 39713 K; 39713 L.

II. Makale ve Kitaplar

- ERCÜMENT, Sibel; XIX. Yüzyıllarda Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991.
- EVLİYA ÇELEBİ; Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, (Hazırlayanlar: Yücel Yağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- GENÇ, Mehmet; "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi olarak Tokat", Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, 2-6 Temmuz 1986, Ankara 1987, 145-169.
- TEXİER, Charles; Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, (Çev. Ali Suat, Haz.: Kâzım Yaşar Koprıman, Musa Yıldız), Üçüncü Cilt, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayını, Ankara 2002.
- TIZLAK, Fahrettin; Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1997.643-659.
- ; "Osmanlı Devleti'nde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır", Belleten, LIX/226, Aralık 1995, s.
- YÜKSEL, Hasan; Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri, 1776-1794 Tarihli Maden Emni Defteri, Dilek Matbaası, Sivas 1997.

EKLER

I. BELGELER

Belge: 1

Tokat Şer'iyeye Sicili: 16, 107

Kıdvetü'n-nüvvâbi'l-müteşerri'în Tokad nâ'ibi mevlânâ zîde ilmuhû ve kıdvetü'l-emâcîd ve'l-a'yân Tokad voyvodası ve Tokad nuhâs nâzırı Ahmed zîde mecduhû ve mefâhirü'l-emâsîl ve'l-akrân zâbitân ve sâ'ir iş erleri ve Darbhâne-i Amîre'm tarafından mübâşir ta'yîn olunan

Darbhâne hademesinden Peşkirici Mehmed zîde kadruhûm tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki,

Devlet-i Âliyye-i eydi'l-eslemdârının hembâr-ı ale'l-husûs böyle hengâm-ı sefer-i hümâyûnumda mehâm-ı kavîye-i lâzımeden olduğundan Donanmâ-yı Hümâyûn'um ve kılâ'-ı hâkâniye lâzimesiçün Tophâne-i Âmire'm ve Hasköy kârhânelerinde ale'd-devâm isâğalarına ikdâm olunan top ve cebehâne-i me'mûremde ke'l-yevm i'mâlî lâzımeden olan mühimmât-ı seferiyye ve Tersâne-i Âmire'mde sefer-i hümâyûnum kaplanması müktezâ el-râh-ı nuhâsiyye ve sâ'ir alât-ı harbiyye lazımleriçün ma'den-i hümâyûn-ı şâhânemden Ergani ma'deni hâsılâtından beher sene Darbhâne-i Âmire'me irsâli mu'tad olan ma'lûmü'l-mikdâr nuhâs ifrâz ve Tokad'a nakl ve isâl ile Tokad Kalhânesi'nde ba'de't-tabh ve't-tasfiye Samsun iskelesine nakl u tenzîl ve andan münâsib sefâyine tahmîlen der-i Sa'âdet'ime bâ'is ve tesyîl olunugelmekden nâşî ber-minvâl-i muharrer ma'den-i mezkûrın yigirmialtı senesi hâsılâtından otuzbin batmân nuhâs-ı ham ifrâz ve Tokad'a irsâl ile Tokad Kalhânesi'nde tabh ve tasfiyye olundukda gayri on kantâr yigirmibeşbin batmân matbûh nuhâs Tokad'da hazır ve mühya olub ber-mu'tad ücret-i nakliyyeleri ba'dehû Darbhâne-i Âmire'mden virilmek üzere hâlâ ma'âdin-i hümâyûnum sarrâfî Hiüdevirdioğlu Manik Bâzîrgân tarafından kalhâne-i mezkûre-i mirfîy ve Tokad'da nuhâs nâzırı ma'rifetiyle an nakd ashâbına te'dfiye olunmak üzere sâbıkları misillü Sivas ve Amasya ve Tokad ve Canik sancaklarında vâki' fukarâ ile Canik ve muzâfâtı olan Kavak ve Ezine ve sâ'ir mahallerden ihrâcî lâzım gelen araba ve şitârân ve mekkârî ve hayvânât-ı sâ'ireyi ma'rifet-i şer' ve ta'yûn olunan mübâşîr-i merkûm ve cümle ma'rifetiyle kazâha-i mezkûreden bir an akdem ve bir sâ'at mukaddem ihrâc ve Tokad'a irsâl olunarak nuhâs-ı mezkûrın bir batmânı girüye kalmayarak seri'an tahmîl ve mübâşîr-i merkûm ma'rifetiyle bir gün evvel Samsun'a nakl ve tenzîli mübâderet ve bu bâbda tekâsül ve tesâmihden tehâşî ve mücânebet olunmak bâbında Sivas ve Amasya ve Tokad ve Canik taraflarına başka başka evâmir-i şerîfem sudûrunu mu'teberân-ı ricâl-i Devlet-i Âliyye'mden hâlâ Darbhâne-i Âmire'm nâzırı iftihârü'l-emâcîd ve'l-ekârim Es-Seyyid İbrahim Sarım dâme mecduhû memhûr takrîr ile inhâ eylediği ecden mücebince Sivas ve Amasya ve Canik taraflarına başka başka evâmir-i şerîfim takdîr ve tesyîr olunmağla sen ki voyvoda-i mûmâ-ileyhsin Tokad kazâsından sâbıkı misillü mikdâr-ı kafi şitârân ve hayvânât-ı sâ'ireyi ma'rifetin ve mübâşîr-i merkûm ma'rifetiyle lâzım gelen mahallerden tedârik ve nuhâs-ı mezbûrî tahmîl ve iskele-i mezbûreye tenzîl etdirmeğe ihtimâm ve dikkat eylesesin ve sen ki mübâşîr-i merkûmsun müktezâ-yı me'mûriyetin üzere mekkârî şitârân ve hayvânât ve voyvoda-i mûmâ-ileyhin ma'rifeti ve ma'rifet-i şer' ve mübâşeretinle yerlü yerinden ihraç ve nuhâs-ı mezbûrî tahmîl-birle iskele-i mezbûreye tenzîline mezîd-i sa'y ve dikkat ve ifâ-yı me'mûriyetinle bezli kudret eylesesin ve siz ki nâ'ib ve nâzır ve zâbitân ve iş erlerisüz siz dahi mücib emr-i şerîfimle amel ve hareket eylemeniz bâbında fermân-ı âlişânım sâdir olmuşdur. Buyurdumki hükm-i şerîfim vardukda bu bâbda vech-i meşrûh üzere şerefyafıta-i sudûr olan işbû emr-i şerîf-i celilü'ş-şânımın mazmûn-ı münîfî üzere âmil olasız. Şöyle bilesüz alâmet-i şerîfe i'timâd kılasız. Tahriren el-yevmü's-sâni işrîn Cemâziye'l-evvel sene seb'a ve işrîn ve mi'eteyn ve elf.

Belge: 2

Tokat Şer'iyeye Sicili, 24, 14/1

Nuhâs kalhânesine müte'allik emr-i âlf kaydır.

Kıdvetü'l-kudatî'l-müteşerri'în Tokad nâ'ibi mevlânâ zîde ilmihû ve mefâhirü'l-emâsîl ve'l-akrân Tokad nuhâs nâzırı ve zâbitân ve iş erleri ve Darbhâne-i Âmire'm tarafından mübâşir ta'yîn olunan Darbhâne-i Âmire'm nâzırı tevâbi'nden Muharrem zîde kadruhûm tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki,

Mehâm-ı seniyyemin ehemmi olub kılâ'-ı hâkâniyem ve Donanmâ-yı Hümâyûn'um lâzimesiçün Tophâne-i Âmire'mde isâga olunacak top ve cebehâne-i ma'mûremde i'mâl olunmakta olan mühimmât-ı seferiyye ve sâ'ir edevât-ı harbiyyeye müktezî olan nuhâs beher sene Ergani ma'den-i hümâyûnum hâsîlâtından olmakdan nâşî ma'den-i mezkûrun hasîlâtından ifrâz ve Tokad Kalhânesi'nde tabh etdirilerek berren Samsun iskelesine ve andan bahren der-i Sa'âdet'ime teslîm olunmak ber-mu'tad nizâmından olmakdan nâşî ma'den-i mezkûrun ikiyüzotuziki senesi hâsîlâtından tertîb ile der-i Sa'âdet'ime celb olunacak yüzellibin kıyyeden başka kılâ'-ı hakâniyye müretteb olan toplar için bâ-irâde-i seniyyem tertîb olan seksanbin kıyye nuhâs ile Donanmâ-yı Hümâyûn'um topları isagasıçün Hasköy Tophânesi'ne verilmek üzere mu'vahharan tertîb olunan ellibin kıyye ki cem'an ikiyüzseksanbin kıyye nuhâs Tokad Kalhânesi'nde tabh ve ihzârına mübâşeret eylemek üzere hâlâ ma'âdin-i hümâyûnum emîni düstürü'l-mükerrerem müşîr-i müfahham nizâmü'l-alem vezîrim Nurullah Paşa edam-Allahu te'âlâ iclâlehüya hitâben başka ve ol-mikdâr nuhâsın kalhâne-i mezkûreden vaktiyle tahmîl ve Samsun iskelesine nakl ve tavsîl olunmak üzere ber-mu'tad ücret-i nakliyyesi kalhâne-i mezkûre müdürî ve nâzırı ma'rifetiyle an nakd ashâbına te'dfiyye olunarak sâbıkları misillü Sivas ve Amasya ve Tokad ve Canik sancaklarında vâki' kazâlar ile Canik ve muzafâtı olan Kavak ve Ezine Pazarı ve sâ'ir muayyen olan mahallerden ihrâcî lâzım gelen araba ve mekkârî ve şitârân ve hayvânât-ı sâ'ire ma'rifet-i şer' ve Darbhâne-i Âmire'mden ta'yîn olunan mübâşir ma'rifeti ve cümle ma'rifetiyle yerlû yerinden tedârik ve ikmâl ve bir gune mukaddem Tokad'a sevk ve îsâl ile nuhâs-ı mezkûrun bir kıyyesi girüye kalmayarak seri'an ve acilen tahmîl ve yollarda meks ve tevfîk olunmayarak doğru Samsun iskelesine nakl ve tavsîl olunması husûsuna mezîd-i i'tinâ ve te'hîr ve terâhibden ittikâ ve mücânebet olunmak bâbında başka evâmir-i şerîfem ısdâr olunmasını müteberân-ı ricâl-i Devlet-i Âliyye'mden hâlâ Darbhâne-i Âmire'm nâzırı ihtihârî'l-emâcid ve'l-ekârim Es-Seyyid Abdurrahman Bey dâme mecduhû bâ-takrîr inhâ itmekden nâşî ber-müciib-i takrîr evâmir-i şerîfem ısdârı husûsuna irâde-i seniyyem ta'alluk idüb Sivas ve Amasya ve Canik taraflarına diğerevâmir-i şerîfem ısdâr ve tisyâr olunmağla siz ki nâ'ib ve nuhâs nâzırı ve zâbitân ve sâ'ir mûmâ-ileyhimsiz sen dahi Tokad kazâsından zikr olunan ikiyüzseksanbin kıyye nuhâsın nakline müktezî olan mekkârî şitârân ve hayvânât-ı sâ'ireyi sâbıkına tatbîken ma'rifetiniz ve mübâşir-i merkûm ma'rifeti ve cümle ittifâkıyla tedârik ve nuhâs-ı mezkûri tahmîl ve bir an akdem nuhâs-ı mezkûrun Samsun iskelesine nakl ve tesyîri husûsuna bi'l-ittifâk ihtimâm ve dikkat eylemeniz fermânım olmağın hasseten işbû emr-i âlişânım ısdâr ve mübâşir-i merkûm ile irsâl olunmuşdur. İmdi vusûlünde bâlâda bast ve beyân olunduğu üzere nuhâs-ı mürettebe-i mezkûrenin vakt u zamâniyle tabh ve bir sa'ât mukaddem der-i Âliyye'me celbi matlûb-ı kata'-i mülûkânem olunduğu ma'lûmunuz oldukda fermân olduğu vechile Tokad Kazâsı'ndan sâbıkı üzere müretteb olan mekkârî şitârân ve hayvânât-ı sâ'irenin ücret-i mu'tâdeleri Tokad Kalhânesi müdürî ve nâzırı ma'rifetleriyle an nakd ashâbına te'dfiyye olunarak ma'rifetiniz ve ma'rifet-i şer' ve mübâşir-i merkûm ma'rifeti ve cümle ittifâkıyla tedârik ve nuhâs-ı mezkûri tahmîl ve iskele-i mezbûreye tenzîl itdirmeye sa'y ve gayret eyleyesiz ve sen ki mübâşir-i merkûmsun sen dahi muktezâ-yı me'mûriyetin üzere zikr olunan mekkârî şitârân ve hayvânât-ı sa'ireyi ma'rifetiniz ve ma'rifet-i şer' ve cümle ittifâkıyla yerlû yerinden ihrâc ve nuhâs-

Mehmet Beşirli

ı mezkûrî tamâmen tahmîl ve iskele-i mezbûreye tenzîli husûsuna mezîd-i sa'y ve ikdâm eylemeniz bâbında fermân-ı âlişânım sâdır olmuştur. Buyurdum ki hükm-i şerîfîmle vardukda bu bâbda vech-i meşrûh üzere şerefyafte-i sudûr olan işbû emr-i şerîf-i celîlî'ş-şân vâcibü'l-ittibâ' ve lâzımü'l-ımtisâlimin mazmûn-ı münîfi-birle âmil olasin. Şöyle bilesin alâmet-i şerîfe i'timâd kılasin. Tahfîren el-yevmü's-sâni işrîn şehri-i Cemâziye'l-âhir li-sene erba'a ve selâsin ve mi'eteyn ve elf.

Belge: 3

Samsun Şer'iyeye Sicili, 48-A/1

Şeri'at-ı me'âb Samsun nâ'ibi efendi zîde ulemâ ve kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Samsun iskelesinde nuhâs-ı mirî kabzına me'mûr ve Samsun gümrük emîni zîde kadruhûya ba'de's-selâm inhâ olunur ki,

Ergani ma'deni hâsılâtı olarak sekiz yüz bin kıyye nuhâs Tokad'da tabh ve tasfiye ve hâzır-ı vâhîde olub bundan akdem Tokad ve Sivas ve Amasya ve Kavak kazâlarının arabalarını ihrâc me'mûr ve mübâşir ma'rifetiyle çend-rûz tarafında her bir kazânın arabalarını Tokad'a vürûd eyledikde tekmîl ve peyderpey iskele-i mezbûre irsâl olunacağı zaman mah-ı Zi'l-ka'denin onbirinci gününe gelince Tokad'dan sene-i sâbıkı misillü yüzellialtıbin kıyye iskele-i mezbûre nakl olunmuş olub geçen seneden dahi Samsun Tersânesi'nde yüzyirmi kıyye nuhâs mevcûd olmağla cem'an Samsun'da ikiyüzyetmişaltıbin kıyye nuhâs mevcûd idüğü bu def'a bâ-i'lâm inhâ olunmaktan nâşî zikr olunan mirî nuhâsın der-i Sa'âdet'ime celbi için Donanmâ-yı Hümâyûn kapudânlarından Küçük Muhammed kapudânın süvâr olduğu ve Zâhir Sa'âdet nam firkateyn seffinesi iskele-i mezbûre ta'yîn ve tesyîr kılınmağla imdi iskele-i mezbûrda mevcûd olan nuhâsın beher hal (bir kelime okunamadı) ise tekmîlen der-i Sa'âdet'e nakli matlûb olmağla zikr olunan firkateyn-i hümâyûna mahsûben bâ-isti'lâm iskele-i mezbûre lede'l-edâ ve mevcûd olan nuhâsın cümlesini isti'âb idemediği suretde vakt-i masar itmek için ol havâli iskelelerinde bulunan seffinelerine bakî kalan nuhâsı tahmîl idüb icâb iden navulları der-i Sa'âdet'de virilmek üzere ru'esâsı yedlerinde tahmîl olunan nuhâsın mikdârı beyânıyla memhûr sened i'tâ iderek bir gün akdem ve bir sa'ât mukaddem der-i Sa'âdet'e irsâl ve tesyîre vakt-i ru'esâ-yı seffâyinden tereddüd ederi olur ise ahz u hats ve te'dîb iderek mevcûd olan nuhâsın bir kıyyesi gerüye kalmayarak tekmîlen der-i Sa'âdet'e irsâli husûsuna mübâderet eylemeniz bâbında sâdır olan fermân-ı celîlî'ş-şân mücibince mektûb tahfîr ve tatarlarımızdan Seyyid Ahmed ile irsâl olunmuştur. İnşa'Allahu te'âla vusûlünde ber-mücib-i emr-i âlî 'amel ve hareket eyleyesüz ve's-selâm.

Nuhâs-ı gâret Mehmed

Belge: 4

Samsun Şer'iyeye Sicili, 50-A/1

Mefâhirü'l-kudât ve'l-hükkâm ma'deni'l-fazâ'il ve'l-keâm Canik ve Kavak ve Ünye Pazârı kazâlarının kadıları ve nâ'ibleri zîde fazlehum ve mefâhirü'l-emâsil ve'l-akrân bu husûsa me'mûriyetiyle ol tarafda olan a'yân ve zâbitân ve vücûh-ı memleket ve iş erleri zîde kadruhûm tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsil olûcak ma'lûm ola ki,

Tophâne-i Âmire'm ve Hasköy karhânelerinde isâgâsı tertîb olunan toplar ve Cebehâne-i Âmire'm lâzimesi ve Donanmâ-yı Hümâyûn'um kalyonlarına kaplanacak tahtalar için beher sene der-i Sa'âdet'imde sekizyüzbin kıyye nuhâsın eser-i eshâmı olduğuna binâ'en binikiyüzon senesi Martı ibtidâsından Şubatı gâyetine değîn Ergani ma'deninden hâsıl olan nuhâsdan Tokad'a nakl ve Tokad'da tabh ve tasfiye olunmuş külliyyetlü nuhâs-ı mirî mevcûd olunmağla zikr olunan nuhâsın Tokad'dan Samsun iskelesine nakl ve tenzîliçün müstevfî araba Canik kazâlarından

Tokat Kalhanesi

sâbıkı misillü tertîb ve ihrâc ve Tokad'a sevk ve tesyîrine irâde-i mahsûsa-i şâhânem ta'alluk itmekden nâşî sâbıkı mücibince icâb iden ücret-i mu'tâdeleri hâlâ ma'âdin-i hümâyûnum emfîni düstûrû'l-mükerrerem müşîr-i müfahham nizâmû'l-alem vezîrim Yusuf Ziya Paşa edâm-Allahü te'âlâ iclâlehü tarafından Tokad'da nuhâs emfîni olan Es-Seyyid Hasan zîde kadruhü yedinden ashâbına an nakdin verilmek şartıyla Canik muzafâtından olan Kavak ve Ünye Bazârı kazâlarından beşaltıyüz mikdârı arabanın cümlesi bir an akdem cem' ve tedârik ve Tokad cânibine sevk ve tesyîr olunmak bâbında işbû sene-i mübâreke evâ'il-i Ramazanında emr-i şerfîm ısdâr ve mübâşir-i merkûm ile tisyâr olunmuşdur. Elhâletü hâzihi nuhâs maddesi mevâdd-ı sâ'ireye kıyâs olunmayub bi-gâyet-i ehem ve mültezem-i şâhânem olan umûrdan olduğuna binâ'en sâbıkı üzere Canik muzafâtından olan Kavak ve Ünye Bazârı kazâlarından ihrâcı iktizâ iden beşaltıyüz mikdârı arabanın cümlesi ma'rifetiyle Tokad'da mevcûd bulunmak üzere seri'an ve acilen ihrâcı matlûb-ı kat'-i hüsvre-ânem olmağla siz ki kudât-ı mûmâ-ileyhim ve a'yân vesâ'irlersüz icâb iden ücret-i mu'tâdeleri emfîni mûmâ-ileyh tarafından an nakdin ashâbına virilmek şartıyla ol-mikdâr arabayı ma'rifetiniz ve mübâşir-i merkûm ma'rifeti ve cümle ittîfâkıyla cem' ve tedârik ve bir an akdem Tokad'a tesyîr ve bu bâbda avn-i mertebe ve rehâvethân idenlerin uhrâ-yı te'dibâtlarında dakika fevt olunmayacağı lâzım gelenlerin gûş-ı basiretlerine telkîn iderek zikir olunan arabaların ala isticâlin seri'an ve âcilen Tokad'a tesyîr itdirilmesine mezîd-i ikdâm ve ihtimâm etmeniz fermânım olmağın isti'câli muhtevî işbû emr-i âlişânım ısdâr ve Sadr-ı azam tatarlarından kıdvetü'l-emâsil El-Hac Osman ile irsâl olunmuşdur. İmdi vudûlünde mukaddem sâdır olan emr-i şerfîimde beyân olunduğu üzere nuhâs maddesi Devlet-i Âlîyye'ye buyrulmak bi-gâyet-i ehem ve akdem-i umûr-ı cesîmesinden olduğuna binâ'en zikir olunan nuhâsın ala eyv-i hâlin tekmiilen Samsun iskelesine nakl ve tenzîli matlûb-ı kat'-i devir-ânem olmağla nuhâs-ı mezkûrın nakline müktezî olan mezkûrû'l-mikdâr arabanın sâbıkı mücibince icâb iden ücret-i mu'tâdeleri emfîni mûmâ-ileyh tarafından an nakdin ashâbına virilmek şartıyla Canik muzafâtından olan Kavak ve Ünye Pazârı kazâlarından seri'an ve âcilen cem' u tedârik ve kemâl-i acele-i âşitâb ile Tokad'a tesyîrine ziyâde ihtimâm ve dikkat ve hilâf-ı rızâ ta'cîz ve temâhiden cümleliz ihtirâz-ı azîm eylesesiz.

Belge: 5

Tokat Şer'iyce Sicili, 22, 54/2

Kazgancı esnafının tonbala işlemeleriçün ma'den emfîni tarafından gelen buyruldu kaydır.

Şeri'at-me'âb Tokad kadısı faziletli efendi zîde fazlühü ve kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân voyvodası izzetli ağa zîde mecduhü ve kal ağası zîde kadruhü inhâ olunur ki,

Me'mûr-i i'mâl ve idâresi olduğumuz nuhâsdan medîne-i Tokad'da tabh olunmakda olub tüccâr ve esnâf ve kazgancılara virilegelen nuhâs hasbe'l-mu'tâd kal ağası ma'rifetiyle növbetle verilü gelür iken ba'zı kimesneler ber-araf-ı iştah ile növbete râzî olmayub ol-vechile tüccâr ve esnâf makûlelerine gadri mücib olarak nuhâs fûrûhtu usûlüne zalîl-târî olduğu tahkîk olmağla işbu bakır husûsu varidât-i cesîme-i mirfyyeden olub şirâze-i nizâmına zalîl gelmekden vikâyet-i lâzîme-i me'mûriyet-kerden idüğü siz ki muhatabûn-ı mûmâ-ileyhimsiz ma'lûmlarınız oldukda ba'd-ezîn ma'rifet-i şer' ve ma'rifetiniz ve kal ağası ma'rifetiyle öteden berü olageldiği vechile tüccâr ve esnafa növbetle bakır virüb bir tarafa istişâde idüb növbeti olmayarak bakır almak murâd idenleri men' u def' eylemeniz için divan-ı ma'âdin-i hümâyûn ve Bozok ve Yeniil ve Malatyadan işbû buyruldu tahrîr ve ısdâr ve ile tisyâr olundu bî-mennihî Te'âlâ vusûlünde bermücib buyruldu amel ve hareket hilâfından bi-gâyet hazer ve tehâşî mücânebet eylesesüz. Fî 7 Şevval sene (12)32.

Belge: 6

Takat Şer'iyeye Sicili, 23, 14/1

Tokad Kalhânesi'ne mûte'allik emr-i âlf kaydıdır.

Düstürü'l-mükerrerem müşîr-i müfahham nizâmü'l-âlem müdebbir-i umûrû'l-cumhûr bi'l-fikri's-sâhib mütemmim-i mehâmü'l-enâm bi'r-re'yi'l-sâ'ib mümehhid-i bünyanü'd-devlet ve'l-ikbâl müşîr-i erkânü's-sa'adeti ve'l-iclâl bi-sunûf-ı avâtifü'l-melikü'l-'ala Sivas vâlisi vezîrim Paşa ve mefâhirü'l-kudât ve hükkâm ma'adeni'l-fazâ'il ve'l-keâm Tokad civârında vâki' kazâların kadıları ve nâibleri zîde fazluhum ve kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân nâzırı zîde kadruhû tevki'-i refî'-i hümâyûn vâsil olûcak ma'lûm ola ki,

Hâlâ ma'âdin-i hümâyûnum emni düstürü'l-mükerrerem müşîr-i müfahham nizâmü'l-âlem vezîrim Nurullah Paşa edâm-Allahu te'âlâ iclâlehû tarafından vârid olan tahrîrâtın hülâsası mefhûmunda Tokad Kalhânesi'nde nuhâs tabh ve tasfiyesinde istihdâm olunan amele ve kömürçü ve kürekçi tâ'ifesinin hizmetleri cihetiyle imtiyâz ve ri'âyetleri lâzımeden iken voyvoda ve sâ'ir zabîtan taraflarından ta'addi ve rencide olunduğundan kalhâne-i mezkûrenin tavfîlesine bâdî olduğu beyânıyla mârû'z-zikr kalhâne amelesi sınıf-ı sâ'ireden istisnâ kılınarak umûr ve husûsları nuhâs nâzırı ma'rifetiyle rü'yet olunub taraf-ı âhardan müdâhale olunmamak bâbında bir kıt'a emr-i şerîfim sudûrunu tahrîr ve iltimâs itmekden nâşî kuyûd-ı lâzimesi ba'de'l-ihrâc iktizâsı mu'teberân-ı ricâl-i Devlet-i Âliyye'mden hâlâ Darbhâne-i Âmire'm nâzırı iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim Es-Seyyid Abdurrahman Bey dâme mecduhûdan isti'lâm olundukda mehâm-ı seniyye lâzimesiçün kalhâne-i mezkûrede tabh ve tasfiye olunan nuhâsın külliyyetlü kömürçüler ve cem'ine muhtâç idüğü ve ez mânında ve idâresi husûsunu nuhâs nâzırı bulunanlara i'âne ve hademesine ri'âyet olunmakda lâ-büdd olduğu bedîhiyatdan olmağla zikr olunan kalhâne nâzırı hademe ve amelesine bir taraftan bilâ-mûcib dahl u ta'arruz olunmayub min külli'l-vücûh serbest olmalarıyla serbesiyetlerine ri'âyet olunmak üzere emr-i şerîfim isdârı husûsunu memhûren i'lâm eylediği eelden ber-mûcib-i i'lâm emr-i şerîfim isdârı husûsuna irâde-i aliyem ta'alluk itmekle mûcibince amel ve hareket olunmak fermânım olmağın bâ-takrîr işbû emr-i âlişânım isdâr ve ile irsâl olunmuşdur. İmdi vusûlünde siz ki vezîr-i müşâr ve kudât ve nuvvâb-ı mûmâ-ileyhimsiz ber-vech-i muharrer mehâm-ı seniyyem lâzimesiçün kalhâne-i mezkûreden müstahdem amele ve ma'denciyanın hizmetleri cihetiyle sınıf-ı sâ'ireden imtiyâz ve ri'âyet olunmaları lâzımeden idüğü ma'lûmunuz oldukda fi-mâ-ba'd zikr olunan kalhâne nâzırı ve hademesine bilâ-mûcib voyvoda ve sâ'ir zabîtan taraflarından dahl u ta'arruz olunmayub min külli'l-vücûh serbest olduklarından şurût-ı serbesiyetlerine ri'âyet ve sarf ve nakl-i kömür husûsunda mu'âvenet ve muzâhir her ne bezl-i cüll-i himmet ve sa'y ve gayret eyleyesüz ve sen ki nâzırı-ı mûmâ-ileyhsin sen dahi müktezâ-yı emr-i şerîfimle amel ve hareket iderek kalhâne-i mezkûrenin müşerret ve germiyyet ile i'mâl olunması husûsuna sa'y ve gayret eylemek bâbında fermân-ı âlişânım sâdir olmuşdur. Buyurdum ki hükm-i şerîfimle vardukda bu bâbda vech-i meşrûh üzere şerefyafte-i sudûr olan işbû emr-i şerîfim mazmûn-ı münfi-birle âmil olarsız. Şöyle bilesiz alâmet-i şerife i'timâd kılasız. Tahriren el-yevmü'r-râbi' aşer şehri Zil-ka'de sene selâse ve selâsin ve mi'eteyn ve elf.

Belge: 7

Tokat Şer'iyeye Sicili, 23, 14/2

Kalhâneye mûte'allik emr-i âli suretidir.

Mefâhirü'l-kudât ve'l-hükkâm ma'adeni'l-fazâ'il ve'l-keâm Kazabâd ve Zile kadıları ve nâ'ibleri zîde fazluhum ve kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Tokad ve Zile voyvodaları zîde kadruhum tevki'-i refî'-i hümâyûn vâsil olûcak ma'lûm ola ki,

Hâlâ ma'âdin-i hümâyûnum emfîni düstûrû'l-mükerrem müşîr-i müfahham nizâmû'l-âlem vezîrim Nurullah Paşa edâm-Allahu te'âlâ iclâlehû tarafından vârid olan tahrîrâtın hülâsası mefhûmunda Tokat Kazâsı'nda vâki' Serpîn karyesi ahâlisi kömür-keş olub içlerinde ba'zıları Kazabâd ve Zile kazâlarına mutasarıf olmağla bu keyfiyet-i sâ'ire selâyet iderek müretteb olan gümrük kesr ve tednîsini mücib olacağını beyân-birle ahâli-i mezbûrenin vatan-ı asliyesine nakl ve iskânileriçün bir kıt'a emr-i şerîfim i'tâsı husûsunu müşârûn-ileyh tahrîr ve inhâ eylediği ecluden keyfiyet ve iktizâsı mu'teberân-ı ricâl-i Devlet-i Âliyye'mden hâlâ Darbhâne-i Âmire'm nâzırı iftihârû'l-emâcid ve'l-ekârim Es-Seyyid Abdurrahman Bey dâme mecduhûdan lede'l-isti'lâm ma'den-i hümâyûnum merbûtatından olan mahaller re'âyâsından kadîmi sâkin oldukları vatanlarını terk ile âhar mahalle müteferrik ve perîşân olanları me'vî kadîmlerine iskân itdirilmek mer'î olan şurûti nizâmın müktezâsından olduğuna binâ'en ber-mücib-i şurût emr-i şerîfim i'tâsı lâzım geldiğini memhûren i'lâm itmekden nâşî ber-mücib-i şurût emr-i şerîfim isdârı husûsuna irâde-i aliyyem ta'alluk itmekle mücibince amel ve hareket olunmak fermânım olmağın bâ-takrîr işbû emr-i âlişânım isdâr ve ? ile irsâl olunmuşdur. İmdi vusûlünde siz ki kudât ve nuvvâb ve voyvoda-i mûmâ-ileyhimsiz ber-vech-i muharrer ma'âdin-i hümâyûnum merbûtatından olan mahaller re'âyâsından kadîmi sâkin oldukları vatanlarını terk ile âhar mahalle müteferrik ve perîşân olanları me'vâ-yı kadîmlerine iskân itdirilmek müktezâ-yı şurût-ı nizâmılarından idüğü ve ma'lûmun oldukda ber-mücib-i şurût ahâli-i merkûmenin vatan-ı asliyelerine nakl ve iskânları husûsuna ihtimâm ve dikkat eylemeniz bâbında fermân-ı âlişânım sâdır olmuşdur. Buyurdum ki hükm-i şerîfimle vardukda bu bâbda vech-i meşrûh üzere şerefyâfte-i sudûr iden emr-i şerîf-i celîlû'ş-şân-ı vâcibû'l-ittibâ' ve lâzımû'l-ımtisâlimin mazmûnuyla âmil olasız. Şöyle bilesüz alâmet-i şerîfe i'timâd kılasız.

Tahrîr el-yevmü'r-râbi' şehri Zi'lka'ade li-sene selâse ve selâsîn ve mi'eteyn ve elf.

II. TABLOLAR

TABLO I : Samsun İskelesi'nden İstanbul'a Nakledilen Bakır Miktarı

(Kaynak: Samsun Şer'iyye Sicili, Defter No. 1755)

Yıllar	Kıt'ât	Kantâr	Kıyye
1794 –1795	12085	5801	107
1796 – 1797	63997	31861	290
1798	24101	12195	106
1799	12420	5871	28
1800	37972	17806	717
1802	27144	5807	168
1803	14266	6748	76
1804 - 1806	18848	9776	28
1809	7522	4088	62
1812	8787	4599	268
1813	6119	3280	134,5
1816	11076	6653	91
1817 - 1819	27752	18106	214
TOPLAM	272.089	132.591	2.289,5

TABLO II: Yusuf Ziya Paşa'nın İstanbul'a Gönderdiği Deftere Göre 200 bin Batman Ham Bakırın Bilumum Masrafları (Ergani'dekiham bakırın her 1 batmânı 6'şar kıyye ve her 30 batmanı 1 kantâr hesabıyla)

Kaynak: Cevdet Darbhâne, No. 2982.

Masraflar	Kıymet (Kuruş)
- 30 batman bakırın her batmanı 70'şer pâreden bahası	52,5
- Ergani'den Tokat'a değin nakliye ücreti	15
- Tokat'ta bakırın i'mâl ve tasfiyesi için kömür bahası	5
- Tokat'ta ustalar ve ırgatların yevmiyeleri	5
- İzâbe edilmesi esnasında kullanılan kurşun veyahud mürdesengin bahası	2,5
-Tasfiye edilirken yakılma esnasında 30 batmanda 3,5 batman noksan bakırın bahası (Pâre)	6 / 5
- Tokat'tan Samsun İskelesi'ne değin nakliye ücreti	5
- Bakır kantar 1 / 91 Kuruş 5 pâre 11 Kuruş 5 pâre iki madde çıkarılmıştır.	80
- Ergani madeninden bir senede üretimi gerçekleştirilen ham bakır Batman 200.000 Kıyye 1.200.000 Her batman 6 kıyye Kantar 6666,5 30 kıyye 777,5 30 kıyye tekrar yakıldığıında oluşan bakır 5889 kıyye	
- Ergani madeninde bir senede üretilecek bakırın masrafları kantar 6666,5 30 kıyye Beher kantar 80 kuruş	53 3333 / 40 pare

Tokat Kalhanesi

- Bakır Tokat'a geldiğinde verilecek gümrük resmi kantar 6666,5 beher kantar 2 kuruş	13333
- Tokat'ta satıldığıında vezzaniye namıyla verilecek her batman 2 kuruş	3333
-Tokat'ta satılmayıp başka yerlere giderse refiiyye nâmıyla verilecek beher batman 1 kuruş	6666,5
- Tokat'ta verilecek mahzen icâresi	250
- Tokat'ta verilecek hamâlât ücreti	500
- Kalhânelerden han odalarına nakliye masrafları	1285
- Tokat'ta nasb olunacak nâzır, kâtib ve adamlarının bir senelik ücret ve masrafları	2500
- Ergani'den atanacak emîn, kâtib ve adamlarının bir senelik ücret ve masrafları	2500
- Samsun iskelesine atanacak emîn, kâtib ve adamlarının bir senelik masrafları	1750
- Samsun iskelesinde han ve mahzen icâresi	250
- İstanbul'da bakırı teslim alacak adama mahiyye, kâtibiye ve ta'âmiyye (İstanbul'da maden emîninin işleriyle ilgilenecek kapı kethüdâsı ma'rifetiyle Darbhâne tarafından idâre olunacağıından başka adam ta'yinine gerek olmadığından indirilen)	1750
-Müteferrik masraflar için gereken (Bu dahi gerekli olmadığından indirilmiştir).	300
-Bahâ ve bakır masrafları 568.117 Kuruş 58 pâre 25749 Kuruş 18 pâre	54 2368.000 / 40 pâre
-Ergani'de ham bakır kantar 6666,5 30 kıyye 777,5 30 kıyye yakıldığıında 5889 kıyye 180 Yakıldığıında bir sene süresince hurda bakırdan oluşan saf bakır 6069 1.092.420 kıyye beher kantar 180 kıyye 64.998.990 beher ....? 59,5 85.210 küstüratı 65.084.200 542.368.000 kuruş 40 pâre	

Mehmet Beşirli

